

ΒΑΣΙΚΕΣ ΑΡΧΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

Β΄ Γενικού Λυκείου
Ομάδα προσανατολισμού ανθρωπιστικών σπουδών

Τόμος 1ος

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΑΡΧΙΚΗΣ ΕΚΔΟΣΗΣ

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

Πρόεδρος: Σωτήριος Γκλαβάς

ΓΡΑΦΕΙΟ ΕΡΕΥΝΑΣ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΥ ΚΑΙ ΕΦΑΡΜΟΓΩΝ Β΄

Προϊστάμενος: Παύλος Φ. Μάραντος

ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ

Κώστας Ν. Θεριανός, Δρ. Επιστημών της Αγωγής,
Κοινωνιολόγος, Εκπαιδευτικός Δευτεροβάθμιας
Εκπαίδευσης

Νίκος Δ. Φωτόπουλος, Επίκουρος Καθηγητής,
Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας

ΚΡΙΤΕΣ-ΑΞΙΟΛΟΓΗΤΕΣ

Χριστίνα Βέικου, Μέλος ΔΕΠ ΑΕΙ, πρ. Σύμβουλος
Π.Ι. (συντονίστρια)

Ακριβή Γεωργούση, Σχολ. Σύμβουλος, Master
Κοινωνικών Επιστημών

Χαράλαμπος Γ. Καριοφύλλας, Εκπαιδευτικός ΠΕ09,
MSc. Οικονομολόγος

ΕΠΟΠΤΕΙΑ – ΣΥΝΤΟΝΙΣΜΟΣ ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΟΥ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟΥ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

Παύλος Φ. Μάραντος

ΑΝΑΔΟΧΟΣ

Σ. Πατάκης Α.Ε.Ε.Δ.Ε.

Φιλολογική επιμέλεια: Χρύσα Φραγκιαδάκη

Εξώφυλλο: Δώρος Παπαϊωαννίδης

Σελιδοποίηση: Χριστίνα Κωνσταντινίδου

**«ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ ΥΛΙΚΟΥ ΓΙΑ ΤΑ
ΝΕΑ ΜΑΘΗΜΑΤΑ ΤΟΥ ΓΕΝΙΚΟΥ ΛΥΚΕΙΟΥ»**

**της Πράξης «ΝΕΟ ΣΧΟΛΕΙΟ (ΣΧΟΛΕΙΟ 21ου
αιώνα)-ΝΕΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ»**

ΜΕ ΚΩΔ. ΟΠΣ 295450, των Αξόνων

Προτεραιότητας 1, 2 και 3 – ΟΡΙΖΟΝΤΙΑ

ΠΡΑΞΗ του ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ

«ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΔΙΑ ΒΙΟΥ ΜΑΘΗΣΗ», που

συγχρηματοδοτείται από την Ευρωπαϊκή Ένωση

- Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο και από Εθνικούς

Πόρους (ΕΣΠΑ 2007 – 2013).

Η αξιολόγηση, η κρίση των προσαρμογών και η επιστημονική επιμέλεια του προσαρμοσμένου βιβλίου πραγματοποιείται από τη Μονάδα Ειδικής Αγωγής του Ινστιτούτου Εκπαιδευτικής Πολιτικής.

Η προσαρμογή του βιβλίου για μαθητές με μειωμένη όραση από το ΙΤΥΕ – ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ πραγματοποιείται με βάση τις προδιαγραφές που έχουν αναπτυχθεί από ειδικούς εμπειρογνώμονες για το ΙΕΠ.

**ΠΡΟΣΑΡΜΟΓΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ
ΓΙΑ ΜΑΘΗΤΕΣ ΜΕ ΜΕΙΩΜΕΝΗ ΟΡΑΣΗ**

ΙΤΥΕ - ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ, ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

Κώστας Ν. Θεριανός • Νίκος Δ. Φωτόπουλος

ΑΝΑΔΟΧΟΣ: ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΠΑΤΑΚΗ

ΒΑΣΙΚΕΣ ΑΡΧΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

Β΄ Γενικού Λυκείου
Ομάδα προσανατολισμού ανθρωπιστικών σπουδών

Τόμος 1ος

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ ΥΠΟΛΟΓΙΣΤΩΝ
ΚΑΙ ΕΚΔΟΣΕΩΝ «ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ»

Προλογικό Σημείωμα

Ο Αριστοτέλης αναφέρει στα Ηθικά Νικομάχεια ότι «η ευτυχία είναι το ανώτερο αγαθό». Την ίδια, σχεδόν, φράση χρησιμοποιεί και ο Μαρξ, αιώνες μετά τον Αριστοτέλη, αναζητώντας τις κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες στις οποίες μπορεί να πραγματοποιηθεί η «ευτυχία του ανθρώπου». Ολόκληρος ο κοινωνικός στοχασμός που μορφοποιήθηκε και συστηματοποιήθηκε, σταδιακά, στις κοινωνικές επιστήμες είχε ως κινητήρια αρχή αυτόν τον σκοπό: την αναζήτηση των τρόπων με τους οποίους θα επιτευχθεί «η ευτυχία των ανθρώπων».

Γι' αυτό και ο κοινωνικός, οικονομικός και πολιτικός στοχασμός στρεφόταν μονίμως σε έναν άξονα, προσπαθούσε να απαντήσει δύο αλληλένδετα ερωτήματα: «Ποιοι είναι οι παράγοντες που δίνουν συγκεκριμένη μορφή και περιεχόμενο στην οικονομική, κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα και πώς οι άνθρωποι μπορούν να οργανώσουν την οικονομία, την κοινωνία και την πολιτεία έτσι ώστε να υπάρξει ευημερία και δικαιοσύνη».

Ο κάθε στοχαστής, ο κάθε θεωρητικός, η κάθε σχολή προσέγγισε την πραγματικότητα με τα δικά της εργαλεία και έδωσε τις δικές της απαντήσεις.

Στο βιβλίο αυτό προσπαθήσαμε να αποτυπώσουμε

τις βασικές θεωρήσεις των κοινωνικών επιστημών με τρόπο απλό, συνοπτικό και σε σύνδεση με την πραγματικότητα.

Σκοπός του μαθήματος είναι να εμπεδώσει ο μαθητής ένα σύνολο κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών εννοιών και κατηγοριών που θα τον βοηθήσουν να κατανοήσει την κοινωνική, οικονομική και πολιτική οργάνωση εντός της οποίας ζει και δραστηριοποιείται.

Το βιβλίο αυτό γράφτηκε με πολλή αγάπη για τις κοινωνικές επιστήμες, για το σχολείο, για τους μαθητές.

Το αν και κατά πόσο οι βασικές αρχές των κοινωνικών επιστημών έχουν παρουσιασεί με απλό και ενδιαφέροντα τρόπο θα το κρίνουν οι διδάσκοντες το μάθημα και πρωτίστως οι μαθητές και οι μαθήτριες.

Άλλωστε γι' αυτούς, τελικά, έχει γραφτεί κάθε σχολικό βιβλίο.

Οι Συγγραφείς

ΚΕΦΑΛΑΙΟ

1

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΙΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ

1.1 Διάκριση των επιστημών

1.1.1 Φυσικές επιστήμες: αρχές, νόμοι και τάσεις

1.1.2 Κοινωνικές επιστήμες: αρχές, νόμοι και τάσεις

1.1.3 Διαφορές φυσικών και κοινωνικών επιστημών

1.2 Λόγοι εμφάνισης των κοινωνικών επιστημών

1.3 Η διεπιστημονικότητα στις κοινωνικές επιστήμες

1.4 Μέθοδοι και τεχνικές έρευνας

1.4.1 Συγκριτική μέθοδος

1.4.2 Ιστορική μέθοδος

1.4.3 Ποσοτική και ποιοτική έρευνα

1.4.3.1 Η συνέντευξη

1.4.3.2 Η παρατήρηση

ώρες 4

ΣΤΟΧΟΙ

Οι μαθητές/-τριες να μπορούν να:

- διακρίνουν τις επιστήμες με βάση το αντικείμενο

που μελετούν και τις μεθόδους που χρησιμοποιούν.

- εξηγούν τη σχέση φυσικής και κοινωνικής πραγματικότητας αλλά και την ταυτόχρονη διακριτότητά τους.
- εξηγούν την αμφίδρομη σχέση της οικονομίας, των θεσμών και της πολιτικής.
- διακρίνουν τον νόμο των θετικών επιστημών από την τάση των κοινωνικών επιστημών.
- αναλύουν τις μεθόδους και τις τεχνικές των κοινωνικών επιστημών.

Βασική ορολογία

- επιστήμη
- εποικοδόμημα
- ερωτηματολόγιο
- θεϊκό δίκαιο
- θετικισμός
- κοινωνικές επιστήμες
- κοινωνιολογία
- μέθοδος (ιστορική, συγκριτική)
- νόμος
- οικονομία
- παρατήρηση
- πείραμα
- πολιτική

- πουριτανική ηθική
- συνέντευξη
- τάση
- τρόπος παραγωγής
- φαινόμενο
- φυσικές επιστήμες
- φυσικό δίκαιο

**Σπύρος Βασιλείου, Ο μικρόκοσμος της οδού
Γουέμπστερ, 1975, Εθνική Πινακοθήκη.**

1.1

Διάκριση των επιστημών

1.1.1

Φυσικές επιστήμες: αρχές, νόμοι και τάσεις

Η λέξη επιστήμη προέρχεται από το ρήμα επίσταμαι που σημαίνει την απόκτηση γνώσης, καθώς και την ικανότητα χρησιμοποίησής της. Η επιστήμη προϋποθέτει:

- τη χρήση συστηματικών μεθόδων έρευνας,
- την ανάλυση και ερμηνεία των ευρημάτων της έρευνας
- την εξαγωγή συμπερασμάτων.

Τα συμπεράσματα μπορεί να επαληθεύονται ή όχι στην πράξη, μπορεί μέσα στο πέρασμα του χρόνου να αλλάξουν, υπό το φως νέων επιστημονικών ανακαλύψεων.

Η επιστήμη είναι κοινωνικό και ιστορικό φαινόμενο, διαμορφώνεται και αλλάζει στο πέρασμα του χρόνου, προχωρά ή μένει στάσιμη ανάλογα με τα επιτεύγματά της, αλλά και τις οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες που επικρατούν.

Οι επιστήμες, ανάλογα με το τι μελετούν, χωρίζονται σε φυσικές και κοινωνικές επιστήμες. Οι πρώτες μελετούν τα φυσικά φαινόμενα. Οι δεύτερες τα κοινωνικά φαινόμενα. Φαινόμενο είναι ο τρόπος με τον οποίο εμφανίζεται ένα φυσικό ή κοινωνικό συμβάν, είναι οτιδήποτε συλλαμβάνει η συνείδηση του ανθρώπου μέσω των αισθήσεών του, οτιδήποτε γίνεται αντιληπτό μέσω της ανθρώπινης παρατήρησης.

Οι φυσικές επιστήμες μελετούν τα φυσικά φαινόμενα και προσπαθούν να βρουν ανάμεσα σε αυτά σχέσεις αιτίας και αποτελέσματος. Πώς δηλαδή ένα φαινόμενο σχετίζεται με κάποιο ή κάποια άλλα φαινόμενα. Σκοπός των φυσικών επιστημών είναι η ανάπτυξη καθολικών αιτιατών νόμων, δηλαδή σχέσεων ανάμεσα σε φυσικά φαινόμενα οι οποίες να ισχύουν παντού και πάντα.

Βασικά επιστημονικά εργαλεία των φυσικών επιστημών είναι η παρατήρηση και το πείραμα.

Ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης στο κέντρο της νωπογραφίας του Ραφαήλ Η Σχολή των Αθηνών (Βατικανό).

Ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης θεωρούνται δύο από τους μεγαλύτερους πολιτικούς και κοινωνικούς φιλοσόφους του αρχαίου κόσμου. Ο πρώτος έγραψε, ανάμεσα στα άλλα, την Πολιτεία και τους Νόμους. Περιέγραψε στα έργα του τη δομή και την οργάνωση μιας ιδανικής πολιτείας. Ο Αριστοτέλης, αναμέσαστα άλλα, ανέλυσε τα πολιτεύματα της εποχής του και προσπάθησε να ερμηνεύσει τις αιτίες συγκρότησης της κοινωνίας και της πολιτείας. Και οι δύο έκαναν σημαντικές παρατηρήσεις στη μέθοδο προσέγγισης και ανάλυσης των πολιτικών και κοινωνικών φαινομένων. Ενώ ο Πλάτων αναζητούσε την ερμηνεία των φαινομένων στον κόσμο των ιδεών, ο Αριστοτέλης στρεφόταν προς τα ίδια τα φαινόμενα, κάνοντας γενικεύσεις μόνο μετά την εξαντλητική έρευνά τους. Στο έργο των δύο φιλοσόφων συναντάμε τη χρήση της επαγωγής και της παραγωγής.

Η επαγωγή είναι η εξαγωγή συμπεράσματος από το ειδικό προς το γενικό. Κάθε άνθρωπος είναι θνητός. Όλοι οι άνθρωποι είναι θνητοί.

Η παραγωγή είναι εξαγωγή συμπεράσματος από το γενικό προς το ειδικό. Όλοι οι άνθρωποι είναι θνητοί. Άρα και αυτός ο συγκεκριμένος άνθρωπος είναι θνητός.

1.1.2 Κοινωνικές επιστήμες: αρχές, νόμοι και τάσεις

Με τον όρο «κοινωνικές επιστήμες» εννοούμε τις επιστήμες που ασχολούνται με τα κοινωνικά φαινόμενα (οικονομικά φαινόμενα, κοινωνικές σχέσεις και προβλήματα, ψυχολογικά φαινόμενα κτλ.). Οι κοινωνικές επιστήμες δεν διατυπώνουν νόμους, όπως οι φυσικές επιστήμες, αλλά τάσεις. Τάση είναι η δυναμική που δημιουργούν τα δεδομένα προς μία κατεύθυνση. Αυτό, όμως, δεν σημαίνει ότι η τάση θα πραγματοποιηθεί. Π.χ., τα υψηλά ποσοστά ανεργίας μπορεί να οδηγήσουν σε κοινωνική εξέγερση. Αυτή είναι τάση, η οποία όμως μπορεί να ακυρωθεί από πολλούς και διαφορετικούς παράγοντες.

Γενικές αρχές των σύγχρονων κοινωνικών επιστημών είναι:

α) Η γνώση του παρελθόντος, της ιστορίας, ενισχύει την καλύτερη κατανόηση του παρόντος.

β) Η γνώση άλλων πολιτισμών βοηθάει την καλύτερη κατανόηση του δικού μας πολιτισμού.

γ) Η γνώση ότι οι κανόνες, οι αξίες και οι ρυθμίσεις που ισχύουν στην κοινωνία μας και διέπουν την καθημερινή μας ζωή έχουν δημιουργηθεί σε συγκεκριμένες κοινωνικές συνθήκες και μπορεί να αλλάξουν στο μέλλον.

δ) Η κατανόηση της αλληλεξάρτησης των οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών φαινομένων.

Ο Γαλιλαίος επιδεικνύει το τηλεσκόπιο στον Δόγη της Βενετίας (νωπογραφία του Μπερντίνι).

Ο Γαλιλαίος είναι παράδειγμα του πώς η ανάπτυξη της επιστήμης παρεμποδίστηκε από αντιλήψεις, προλήψεις και προκαταλήψεις της εποχής.

Το μικρό απόσπασμα από την 4η σκηνή του θεατρικού έργου του Μπέρτολ Μπρεχτ Ο βίος του Γαλιλαίου, όπου ο Γαλιλαίος ελπίζει μάταια να πείσει, με τη χρήση του τηλεσκοπίου, δύο πανεπιστημιακούς, έναν μαθηματικό και έναν φιλόσοφο ότι, σε αντίθεση με όσα γράφουν οι αρχαίοι συγγραφείς, υπάρχουν πλανήτες που κινούνται, είναι ενδεικτικό του κλίματος της εποχής. Οι πανεπιστημιακοί απαντούν στον Γαλιλαίο ότι δεν θα κοιτάξουν μέσα από το κιάλι του, διότι δείχνει πράγματα που δεν υπάρχουν. Συμβουλεύουν μάλιστα τον ίδιο να μελετήσει τα σχολικά βιβλία της εποχής.

Εργασία: Οι μαθητές να βρουν το σχετικό απόσπασμα από το έργο του Μπρεχτ και να το μελετήσουν. Επίσης, μπορούν να το παρουσιάσουν και δραματοποιημένο (παιχνίδι ρόλων), στην τάξη.

1.1.3 Διαφορές φυσικών και κοινωνικών επιστημών

Οι φυσικές επιστήμες διαφέρουν από τις κοινωνικές. Επιγραμματικά, οι διαφορές τους εστιάζονται στα εξής σημεία:

α) Τα κοινωνικά φαινόμενα δεν είναι ίδια με τα φυσικά φαινόμενα. Τα κοινωνικά φαινόμενα παράγονται από ανθρώπους. Κατά συνέπεια, η μελέτη τους δεν μπορεί να γίνει αν δεν γνωρίζουμε τι νόημα δίνουν οι άνθρωποι στη συμπεριφορά τους, αλλά και πώς ερμηνεύουν τη συμπεριφορά των άλλων ανθρώπων. Ένας διαπληκτισμός ανάμεσα σε δύο φίλους είναι ένα συμβάν. Όμως, δεν μπορούμε να ερμηνεύσουμε το συμβάν αν δεν μάθουμε ποιος είναι ο λόγος που οδήγησε τον καθένα από αυτούς στον διαπληκτισμό. Η αύξηση της τιμής του πετρελαίου δημιουργεί τάσεις (αύξηση των τιμών, ανεργία, πόλεμος), όμως κανείς δεν μπορεί να προβλέψει με σιγουριά τι θα γίνει τελικά. Υπάρχουν οι αποφάσεις και οι ενέργειες των ανθρώπων (κυβερνή-

σεις, κινήματα, κόμματα) που καθορίζουν, τελικά, την πορεία των πραγμάτων. Αντίθετα, η βροχή, το χιόνι, ο σεισμός συμβαίνουν παρά τη θέληση των ανθρώπων.

β) Οι άνθρωποι τροποποιούν τη συμπεριφορά τους όταν είναι αντικείμενα έρευνας. Οι άνθρωποι, όταν είναι υπό παρατήρηση, συμπεριφέρονται τελείως διαφορετικά. Αυτό δεν συμβαίνει με τα φυσικά φαινόμενα. Η βροχή δεν αλλάζει δύναμη επειδή την παρακολουθεί ο μετεωρολόγος. Ο καθηγητής, όμως, μπορεί να αλλάξει τρόπο διδασκαλίας όταν ένας ερευνητής παρακολουθεί το μάθημά του. Ο πωλητής μπορεί να αλλάξει την τιμή των προϊόντων του, αν διαπιστώσει ότι ελέγχεται για αυτές.

Αυτές τις διαφορές πρέπει να τις έχουμε υπόψη μας όταν μελετάμε τις κοινωνικές επιστήμες και όταν συζητάμε για οικονομικά, κοινωνικά και πολιτικά φαινόμενα.

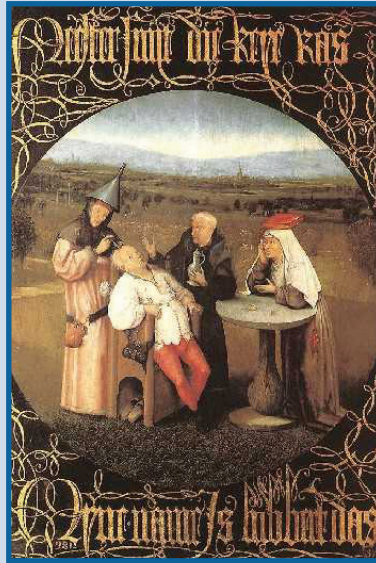
1.2

Λόγοι εμφάνισης των κοινωνικών επιστημών

Στην Αρχαία Ελλάδα, ο προβληματισμός στα οικονομικά, κοινωνικά και πολιτικά φαινόμενα συνδέθηκε με τον ορθό λόγο, την προσπάθεια δηλαδή να ερμηνευτούν τα φαινόμενα αυτά με τη λογική και όχι με προσφυγή σε μύθους. Ο Πλάτων, ο Αριστοτέλης, ο Σωκράτης, οι σοφιστές, ο Ξενοφών ανέπτυξαν σημαντικές έννοιες, πολλές από τις οποίες χρησιμοποιούνται ακόμη και σήμερα στις κοινωνικές επιστήμες. Δεν είναι τυχαίο ότι η έκρηξη αυτή του κοινωνικού στοχασμού γίνεται σε εποχή δημοκρατίας και ανάπτυξης της οικονομίας. Επιγραμματικά, ο κοινωνικός στοχασμός χρειάζεται δύο προϋποθέσεις για να ευδοκιμήσει:

α) την ύπαρξη καλλιεργημένων ομάδων (διανοούμενοι, φιλόσοφοι, καλλιτέχνες, επιστήμονες κτλ.).

β) συνθήκες ελευθερίας προκειμένου οι ιδέες να αναπτυχθούν και να διακινηθούν ελεύθερα.

Ιερώνυμος Μπος, Η θεραπεία της τρέλας, 1480
(Μουσείο Πράντο, Μαδρίτη).

Αλληγορία της δεισιδαιμονίας και της άγνοιας. Στον Μεσαίωνα, ο θεοκρατικός δογματισμός κατέπνιξε τον κοινωνικό στοχασμό. Κυριάρχησε ο σχολαστικισμός, όπου τα πάντα συγκρίνονταν με τη Βίβλο ή τα κείμενα του Αριστοτέλη. Οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές αλλαγές δημιούργησαν τους όρους για το ξεπέραςμα του Μεσαίωνα.

Πρωτοπόροι της φιλοσοφίας και των επιστημών:

- **Φράνσις Μπέικον (ή Βάκων, 1561-1626):** κάθε επιστημονική θέση πρέπει να επαληθεύεται με πείραμα για να γίνεται αποδεκτή.

- **Ρενέ Ντεκάρτ** (ή Καρτέσιος, 1596-1650): η συστηματική αμφιβολία είναι ο μόνος δρόμος προς την αληθινή γνώση.
- **Τζον Λοκ** (1632-1704): οι άνθρωποι έχουν απαραβίαστα φυσικά δικαιώματα (ζωής, ελευθερίας, περιουσίας).
- **Ισαάκ Νιούτον** (ή Νεύτων, 1642-1727): με την επαγωγική μέθοδο (πορεία από το ειδικό στο γενικό) διατύπωσε τον νόμο της παγκόσμιας έλξης.

Ο κοινωνικός προβληματισμός καταπνίγηκε τον Μεσαίωνα. Εμφανίστηκε ξανά στην Αναγέννηση. Από την Αναγέννηση μέχρι τον 19ο αιώνα, οι σημαντικότερες αλλαγές είναι:

α) Η ανάπτυξη του εμπορίου, η οποία κορυφώνεται την εποχή των ανακαλύψεων. Οι ανακαλύψεις (τέλη του 15ου αιώνα) δεν φέρνουν μόνο πλούτο. Φέρνουν γνώσεις και επαφή με άλλους πολιτισμούς.

β) Η αμφισβήτηση της Παπικής Εκκλησίας και της βασιλικής εξουσίας. Σε αυτό συνέβαλε η Μεταρρύθμιση (κίνηση του 16ου αιώνα στη Γερμανία που διέσπασε την Καθολική Εκκλησία).

γ) Η Βιομηχανική Επανάσταση, που επέφερε την οργάνωση της εργασίας σε εργοστάσια, νέες γνώσεις και τεχνολογία, ανάπτυξη των πόλεων.

δ) Η εμφάνιση των **εθνικών κρατών** και η ανάγκη για διευθέτηση των οικονομικών υποθέσεων και της διοίκησής τους.

ε) Η εμφάνιση και ανάπτυξη της **τυπογραφίας**, που βοήθησε τη διάδοση των ιδεών.

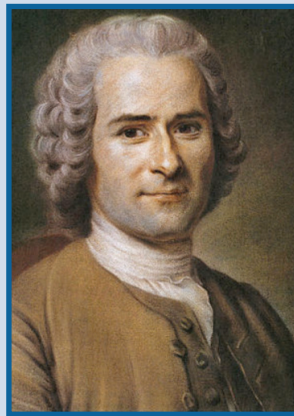
στ) Η **ανάπτυξη των φυσικών επιστημών**, οι οποίες ανοίγουν δρόμο για την απελευθέρωση από τις προλήψεις του Μεσαίωνα.

Αυτές οι εξελίξεις στην οικονομία, την κοινωνία, την πολιτική και την τεχνολογία οδήγησαν στην **ανάπτυξη των κοινωνικών επιστημών**. Ειδικότερα:

α) **Οικονομία**. Το κράτος και το εμπόριο απαιτούν αναπτυγμένα συστήματα για την οικονομική τους διαχείριση. Τον 16ο-17ο αιώνα κυριαρχεί ο **μερκαντιλισμός**, που προτείνει ρύθμιση της οικονομίας από το κράτος, υψηλούς δασμούς για τα εισαγόμενα προϊόντα, καμία φορολόγηση για τα εξαγόμενα προϊόντα. Γι' αυτό και ο μερκαντιλισμός χαρακτηρίστηκε «οικονομικός εθνικισμός», καθώς προσπαθεί να προασπίσει τα συμφέροντα της δικής του χώρας σε βάρος των άλλων. Τον 18ο αιώνα, εμφανίζονται στη Γαλλία οι **φυσιοκράτες**, οι οποίοι υποστηρίζουν την ελευθερία των συναλλαγών.

β) **Πολιτική**. Εμφανίζεται η **Σχολή του Φυσικού Δικαίου** (17ος αιώνας), η οποία ανάγει το δίκαιο στη φύση (όλοι οι άνθρωποι είναι ίσοι) υποκαθιστώντας το **θεϊκό δίκαιο του Μεσαίωνα** (η κοινωνική τάξη είναι δοσμένη από τον Θεό). Στην Αγγλία (τέλος 17ου αιώνα) και τη

Γαλλία (18ος αιώνας) εμφανίστηκε το κίνημα του Διαφωτισμού. Οι Διαφωτιστές άνοιξαν δρόμους στις κοινωνικές επιστήμες, καθώς απέρριπταν κάθε αυθεντία και αποδέχονταν τη λογική ως το μόνο έγκυρο μέσον ερμηνείας του κόσμου.

Ζαν Ζακ Ρουσό

ΒΑΣΙΚΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΘΕΣΕΙΣ ΤΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ

1. Φυσικά δικαιώματα

Όλοι οι άνθρωποι έχουν ίσα δικαιώματα (ζωής, ιδιοκτησίας, ισότητας απέναντι στον νόμο, ελευθερίας σκέψης).

2. Θεωρία του κοινωνικού συμβολαίου (Τζον Λοκ)

Υπάρχει ένα συμβόλαιο κυβερνώντων και κυβερνωμένων. Αν οι πρώτοι γίνουν τυραννικοί, τότε οι δεύτεροι έχουν το δικαίωμα να αντισταθούν. Ο Ρουσό,

επίσης, θεωρεί ότι ο λαός πρέπει να έχει την εξουσία και όχι οι ηγεμόνες.

3. Γενική βούληση (Ζαν Ζακ Ρουσό)

Εκφράζεται με τη συμμετοχή του λαού στη λήψη των αποφάσεων.

4. Η διάκριση των εξουσιών (Μοντεσκιέ)

Όχι ένας αλλά πολλοί φορείς και είδη εξουσίας, για να αποφεύγονται οι αυθαιρεσίες:

- **εκτελεστική εξουσία** που εφαρμόζει τους νόμους
- **νομοθετική εξουσία** που θα νομοθετεί (βουλή)
- **δικαστική εξουσία** που ελέγχει την τήρηση των νόμων (δικαστήρια).

Τον **19ο αιώνα** κυριαρχεί ο **θετικισμός**, η αντίληψη ότι η έρευνα των κοινωνικών φαινομένων θα γίνει επιστήμη μόνο αν μελετήσει τα κοινωνικά φαινόμενα σαν να ήταν φυσικά φαινόμενα, χρησιμοποιώντας τις μεθόδους των φυσικών επιστημών προκειμένου να βρεθούν σχέσεις αιτίας-αποτελέσματος ανάμεσα τους και να διατυπωθούν καθολικοί κοινωνικοί νόμοι.

Τα **κοινωνικά, οικονομικά και πολιτικά προβλήματα** της εποχής ήταν το αντικείμενο των κοινωνικών επιστημών. Πώς θα αντιμετωπίζονταν αυτά τα προβλήματα;

Πώς μπορούν οι άνθρωποι να επιτύχουν ευημερία και κοινωνική δικαιοσύνη; Αυτό το ερώτημα, η σύζευξη της ευημερίας με τη δικαιοσύνη, ήταν το κεντρικό ερώτημα των κοινωνικών επιστημών την εποχή της συγκρότησής τους.

Ήδη, ο Άνταμ Σμιθ (Adam Smith, 1723-1790) από τα τέλη του 18ου αιώνα είχε συνδέσει την οικονομία με την ηθική. Στο επίκεντρο της σκέψης του ήταν το πώς ο καπιταλισμός θα μπορέσει να δημιουργήσει οικονομική ευημερία και κοινωνική δικαιοσύνη. Μέσο για την επίτευξη αυτού του σκοπού ήταν, για τον Σμιθ, η ελεύθερη αγορά.

γ) Κοινωνιολογία. Ο Αύγουστος Κοντ (Auguste Comte, 1778-1857) δημιούργησε τον όρο «κοινωνιολογία». Μια νέα επιστήμη που θα ανακάλυπτε, κατά τον Κοντ, τις αιτίες των κοινωνικών προβλημάτων ώστε αυτά να αντιμετωπιστούν. Η κοινωνιολογία ήταν το μέσο ευημερίας της κοινωνίας. Ο Κοντ έφτιαξε σχέδια οργάνωσης της γαλλικής κοινωνίας, στηριγμένα στην κοινωνιολογία, με σκοπό έναν καλύτερο κόσμο.

Ο Μαρξ (Karl Marx, 1818-1883), τον 19ο αιώνα, ανέλυσε τη λειτουργία του καπιταλιστικού συστήματος και συμπέρανε ότι ο καπιταλισμός είναι ένα σύστημα που στηρίζεται στην ανισότητα και την εκμετάλλευση. Η λύση γι' αυτόν δεν ήταν η ελεύθερη αγορά αλλά η σχεδιασμένη οικονομία και η κρατική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής σε ένα κράτος, τη διοίκηση του οποίου

θα την έχει αναλάβει η εργατική τάξη και οι σύμμαχοί της. Το πλεόνασμα της κρατικοποιημένης παραγωγής θα μοιραζόταν στους ανθρώπους ανάλογα με τις ανάγκες τους (σοσιαλισμός).

1.3

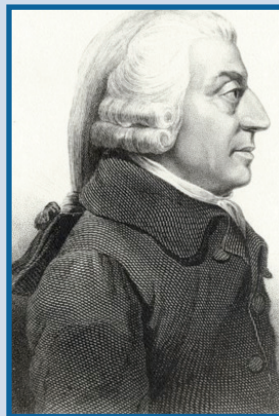
Η διεπιστημονικότητα στις κοινωνικές επιστήμες

Η οικονομία, η κοινωνία, η πολιτική και η πολιτιστική ζωή δεν εξελίσσονται απομονωμένα μεταξύ τους. Η μελέτη τους από ξεχωριστούς κλάδους των κοινωνικών επιστημών (Πολιτική Οικονομία, Κοινωνιολογία, Πολιτική Επιστήμη, Δίκαιο, Ψυχολογία, κτλ.) γίνεται, σε μεγάλο βαθμό, για λόγους εμβάθυνσης. Κανένας σύγχρονος κοινωνικός επιστήμονας δεν υποστηρίζει ότι το δίκαιο ή το κράτος υπάρχουν ανεξάρτητα από την οικονομία. Επίσης, δεν μπορεί να υπάρξει σοβαρή κοινωνιολογική μελέτη ενός φαινομένου, χωρίς να λάβει υπόψη της την κατάσταση της οικονομίας, του δικαίου, του κράτους, της πολιτικής εντός των οποίων εκδηλώνεται το κοινωνικό φαινόμενο. Οικονομία, κοινωνία, πολιτεία είναι άρρηκτα δεμένες μεταξύ τους με σχέσεις αλληλεπίδρασης.

Αυτή τη σχέση την κατανόησαν μεγάλοι κοινωνικοί στοχαστές και επιστήμονες, οι οποίοι προσπάθησαν

να ερμηνεύσουν τα οικονομικά, κοινωνικά και πολιτικά φαινόμενα της εποχής τους.

Ο Άνταμ Σμιθ, με το έργο του Ο πλούτος των εθνών (1776), επιχείρησε να δώσει ένα συνολικό σχέδιο για την οργάνωση της καπιταλιστικής κοινωνίας. Δεν διέκρινε την οικονομία ως ξεχωριστό πεδίο από την κοινωνία. Θεώρησε, όμως, κινητήριο μοχλό για την ευημερία της κοινωνίας την ελεύθερη αγορά και την οικονομική συμπεριφορά των ανθρώπων που προσπαθούσαν να μεγιστοποιήσουν τα οφέλη τους.

Άνταμ Σμιθ (1723-1790)

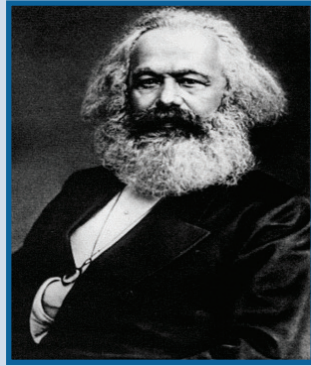
Καθηγητής Ηθικής Φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο της Γλασκόβης. Έθεσε τα θεμέλια της θεωρίας της ελεύθερης αγοράς. Ο Σμιθ θεωρούσε ότι κάθε άνθρωπος, κυνηγώντας το προσωπικό του συμφέρον, ωφελεί και την κοινωνία. Π.χ. ο φούρναρης

παρασκευάζει ψωμί, όχι από ανθρωπισμό αλλά για το κέρδος. Όμως, η πράξη του αυτή ευνοεί την κοινωνία που έχει στη διάθεσή της ψωμί. Διαφορετικά, αν η κοινωνία περίμενε να ικανοποιήσει τις ανάγκες της από τη φιλανθρωπία, τότε δεν θα είχε τα απαραίτητα αγαθά και τις υπηρεσίες. Το έργο του Ο πλούτος των εθνών θεωρείται από τα θεμελιώδη έργα των κοινωνικών επιστημών.

Οι οικονομολόγοι της Κλασικής Σχολής (Μάλθους, Ρικάρντο και Μιλ) επιχειρούσαν, επίσης, με το έργο τους να διαμορφώσουν την επιστήμη της κοινωνίας. Δεν αποσύνδεαν την οικονομία από την κοινωνία και την πολιτική. Γι' αυτό και χρησιμοποιούσαν τον όρο «πολιτική οικονομία». Θεωρούσαν ότι μέσω οικονομικών ρυθμίσεων μπορεί να επέλθει ευημερία και δικαιοσύνη. Οι μισθοί, η απασχόληση, οι τιμές των προϊόντων, η παραγωγικότητα αποτελούν για τους κλασικούς οικονομολόγους οικονομικά αλλά ταυτόχρονα κοινωνικά και πολιτικά ζητήματα.

Ο Καρλ Μαρξ, επίσης, δεν απομονώνει την οικονομία από την κοινωνία και την πολιτική. Ο Μαρξ αντιμετωπίζει τις κοινωνίες ως οικονομικούς και κοινωνικούς σχηματισμούς. Στη βάση κάθε οικονομικού και κοινωνικού σχηματισμού βρίσκεται ο τρόπος παραγωγής, ο τρόπος δηλαδή με τον οποίο οι άνθρωποι

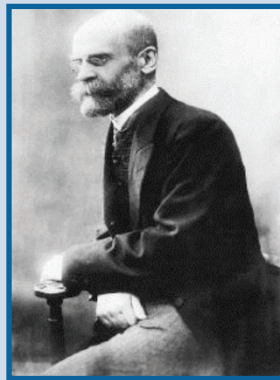
παράγουν τα προϊόντα. Ο τρόπος παραγωγής περιλαμβάνει τα μέσα παραγωγής (έδαφος, εργαλεία, μηχανές, εργοστάσια) και τις σχέσεις παραγωγής (ποιος έχει την ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής και με τι σχέσεις εργάζονται οι άνθρωποι σε αυτά: είναι δούλοι που ανήκουν στον ιδιοκτήτη τους και δεν έχουν κανένα δικαίωμα; είναι εργάτες που εργάζονται με μισθό, αλλά ταυτόχρονα είναι πολίτες και μπορούν να συνδικαλιζούνται;). Πάνω στον τρόπο παραγωγής (βάση) υψώνεται το εποικοδόμημα (είδος εξουσίας, εκπαίδευση, νομοθεσία, ψυχαγωγία, τέχνη, επιστήμη). Βάση και εποικοδόμημα αλληλεπιδρούν το ένα στο άλλο. Αυτοί που έχουν τα μέσα παραγωγής θέλουν οι θεσμοί (νόμοι, εκκλησία, εκπαίδευση) να προστατεύουν τα προνόμιά τους και να δικαιολογούν την κυριαρχία τους. Π.χ. στη φεουδαρχία, τα μέσα παραγωγής ανήκουν στους γαιοκτήμονες φεουδάρχες. Οι δουλοπάροικοι εργάζονται σε αυτά. Η εκκλησία, το δίκαιο κτλ. προστατεύουν τα συμφέροντα των φεουδαρχών, προσπαθώντας να πείσουν τους δουλοπάροικους ότι αυτή η κοινωνική κατάσταση –αρνητική και εκμεταλλευτική γι' αυτούς– είναι κάτι που δεν μπορεί να αλλάξει. Όταν αλλάζει η βάση, αλλάζει και το εποικοδόμημα. Όταν η οικονομία από φεουδαρχική γίνεται καπιταλιστική, τότε αλλάζουν και οι θεσμοί του εποικοδομήματος. Εμφανίζεται νέο δίκαιο, νέα εκπαίδευση κτλ. που να ανταποκρίνεται στις νέες ανάγκες του τρόπου παραγωγής.

Καρλ Μαρξ (1818-1883)

Γερμανός φιλόσοφος, οικονομολόγος, πολιτικός στοχαστής. Για τις πολιτικές του ιδέες εξορίστηκε και έζησε στο Παρίσι, τις Βρυξέλλες και το Λονδίνο. Έζησε τη σύγκρουση κεφαλαιοκρατών και εργατών που οδήγησε στις επαναστάσεις του 1848. Το θεωρητικό του έργο επηρέασε το εργατικό κίνημα και τη σύγχρονη πολιτική σκέψη. Ο Έλληνας πολιτικός στοχαστής Νίκος Πουλαντζάς, θέλοντας να δείξει τη σημασία της σκέψης του Μαρξ, έγραψε: «Κάθε πολιτική θεωρία [...] είτε είναι διάλογος με τον μαρξισμό είτε αναμέτρηση μαζί του» (Ν. Πουλαντζάς, Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός, εκδ. Θεμέλιο, σ. 14).

Ο Εμίλ Ντυρκέμ (Emile Durkheim, Γαλλία, 1858-1917) προσπάθησε να μελετήσει τα κοινωνικά γεγονότα σαν «πράγματα» προκειμένου να κατανοήσει την κοινωνική μεταβολή της εποχής του. Κλειδί της μεταβολής ήταν ο καταμερισμός της εργασίας (οικονομία), ο οποίος γίνεται όλο και πιο περίπλοκος στις βιομηχανικές κοινωνίες, δημιουργώντας νέες αξίες και νέες μορφές κοινωνικών σχέσεων (κοινωνία). Οι οικονομικές και κοινωνικές αλλαγές επιδρούν στη συνείδηση των ανθρώπων και την οργάνωση της κοινωνίας και της πολιτείας (πολιτική, ιδεολογία, νόμοι, τρόπος που αντιλαμβάνονται οι άνθρωποι τον κόσμο, ηθική κτλ.).

Εμίλ Ντυρκέμ (1858-1917)

Γάλλος κοινωνιολόγος. Υποστήριξε ότι τα κοινωνικά φαινόμενα πρέπει να μελετιούνται ως «πράγματα». Εστίασε στον καταμερισμό εργασίας. Κάθε κοινωνία έχει έναν καταμερισμό εργασίας. Παλαιότερα, οι άνθρωποι έκαναν περισσότερες εργασίες, καθώς αυτές ήταν απλούστερες. Ο ίδιος άνθρωπος

ήταν αγρότης, ψαράς, χτίστης και πολεμιστής. Στις σύγχρονες κοινωνίες κάτι τέτοιο είναι αδύνατο. Ο καθένας ασκεί κάποια συγκεκριμένη και εξειδικευμένη εργασία. Η αλλαγή στον καταμερισμό εργασίας επιφέρει και αλλαγές στην ποιότητα των κοινωνικών σχέσεων. Ο περιορισμένος καταμερισμός εργασίας οδηγεί στη μηχανική αλληλεγγύη. Οι άνθρωποι λειτουργούν περισσότερο ως ομάδα, έχουν ομοιογένεια, η ατομικότητα είναι περιορισμένη ενώ η ομάδα καταστέλλει (ποινές, εξορία) το μέλος που δεν τηρεί τους κανόνες της. Ο ανεπτυγμένος καταμερισμός εργασίας οδηγεί στην οργανική αλληλεγγύη.

Οι άνθρωποι ζουν σε πολυπληθείς κοινωνίες που τις χαρακτηρίζει η ανομοιογένεια. Οι σχέσεις τους θεμελιώνονται στη διαφορετική εργασία που κάνει ο καθένας και διέπονται από το δίκαιο (νόμοι) που στηρίζεται στα δικαιώματα των μελών και όχι στην καταστολή.

Ο Μαξ Βέμπερ (Max Weber, Γερμανία, 1864-1920), αν και αναγνώρισε τη σημασία της οικονομίας στη διαμόρφωση της κοινωνίας και της πολιτείας, έδωσε βαρύτητα στις αξίες, τις ιδέες των ανθρώπων και τους τρόπους με τους οποίους ερμηνεύουν τον κόσμο. Το ερώτημα που έθεσε ο Βέμπερ ήταν: γιατί ο καπιταλισμός αναπτύχθηκε στην Δυτική Ευρώπη και όχι αλλού;

Ο Βέμπερ θεωρεί ότι ο προτεσταντισμός έπαιξε σημαντικό ρόλο στο να αναπτυχθεί ο καπιταλισμός στην Δυτική Ευρώπη. Χαρακτηριστικό του προτεσταντισμού είναι η πουριτανική ηθική, η οποία προωθεί έναν αυστηρά ασκητικό τρόπο ζωής. Ο πουριτανός αποφεύγει τις εγκόσμιες απολαύσεις (ακριβά ρούχα, πλούσια γεύματα, πολυτελή σπίτια κτλ.). Ενδιαφέρεται κυρίως για το πώς θα κάνει οικονομίες για να μπορέσει η επιχείρησή του να αναπτυχθεί. Γι' αυτό και ο καπιταλισμός δεν αναπτύχθηκε στις πόλεις της Ιταλίας, όπου οι πλούσιοι ενδιαφέρονταν για την πολυτέλεια και τα έργα τέχνης (Μέδικοι στη Φλωρεντία), αλλά σε περιοχές όπου οι πλούσιοι ήταν πουριτανοί, ζούσαν βίο λιτό και εστίασαν στην ανάπτυξη των επιχειρήσεών τους.

1.4

Μέθοδοι και τεχνικές έρευνας

1.4.1

Συγκριτική μέθοδος

Η σύγκριση αποτελεί καθημερινή πρακτική. Διαμορφώνουμε άποψη μέσω της σύγκρισης. Οι προτάσεις «η εγκληματικότητα στις σύγχρονες μεγαλουπόλεις είναι μεγαλύτερη σε σχέση με το παρελθόν», «οι άνθρωποι στις αναπτυγμένες χώρες ζουν καλύτερα απ' ό,τι οι άνθρωποι που κατοικούν στις φτωχές χώρες» είναι παραδείγματα σύγκρισης. Στις κοινωνικές επιστήμες, η σύγκριση είναι ένα χρήσιμο και ευρύτατα διαδεδομένο

μεθοδολογικό εργαλείο.

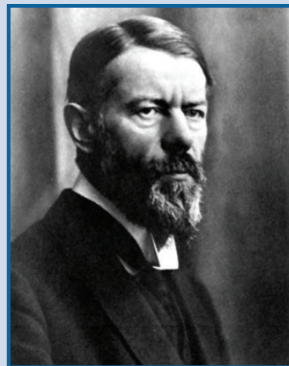
Οι κοινωνικοί επιστήμονες συγκρίνουν φαινόμενα, θεσμούς, καταστάσεις ανάμεσα σε χώρες όσο και ανάμεσα σε διαφορετικές ιστορικές περιόδους. Η σύγκριση μπορεί να τους οδηγήσει σε γόνιμα αποτελέσματα. Μεγάλοι κοινωνικοί επιστήμονες, όπως ο Βέμπερ και ο Ντυρκέμ, στήριξαν τη δουλειά τους στη συγκριτική μέθοδο.

Ο Βέμπερ προσπάθησε να αναλύσει την έννοια, τις λειτουργίες και τον ρόλο που έπαιξε η πόλη στην οικονομία, την κοινωνία και την πολιτική. Για να το επιτύχει αυτό σύγκρινε πόλεις (χαρακτηριστικά, οργάνωση, δομή, λειτουργία, σύνθεση κτλ.) διαφορετικών κοινωνιών και διαφορετικών εποχών. Σύγκρινε τις πόλεις της αρχαιότητας μεταξύ τους (Δύση-Ανατολή), τις πόλεις της μεσαιωνικής Ευρώπης και της Ανατολής την ίδια περίοδο κτλ. Από τη σύγκριση κατόρθωσε να δημιουργήσει κατηγορίες και ταξινομήσεις πόλεων: η «πόλη με διοικητική λειτουργία», η «πόλη-παζάρι» που έχει ως κύριο χαρακτηριστικό το εμπόριο κτλ.

Μέσω της σύγκρισης, κατέληξε στον διαφορετικό χαρακτήρα που είχαν οι πόλεις και στον σημαντικό ρόλο που έπαιξαν στις οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές εξελίξεις κάθε εποχής.

Ο Ντυρκέμ εργάστηκε, επίσης, στη λογική της συγκριτικής μεθόδου. Μελέτησε τα κοινωνικά αίτια της αυτοκτονίας. Η αυτοκτονία ως πράξη ήταν στην εποχή του

Ντυρκέμ ένα ατομικό φαινόμενο, μια ατομική επιλογή. Ο Ντυρκέμ προσπάθησε να την αναλύσει ως κοινωνικό φαινόμενο. Σύγκρινε τις στατιστικές των αυτοκτονιών στις διάφορες περιοχές της Γαλλίας με άλλα κοινωνικά φαινόμενα όπως η θρησκευτική πίστη, ο γάμος και το διαζύγιο, η ζωή στα αστικά κέντρα. Κατέληξε ότι στην αυτοκτονία καταλήγουν συχνότερα άνθρωποι χωρίς ισχυρές θρησκευτικές πεποιθήσεις και ευτυχισμένο γάμο, καθώς και άτομα μοναχικά χωρίς ισχυρούς κοινωνικούς δεσμούς και φιλίες.

Μαξ Βέμπερ (1864-1920)

Γερμανός κοινωνικός επιστήμονας. Στο έργο του *Οικονομία και Κοινωνία* προσπάθησε να διατυπώσει τις θεμελιώδεις έννοιες και μεθόδους των κοινωνικών επιστημών.

Στις αναλύσεις του διέκρινε τον προκαπιταλιστικό από τον καπιταλιστικό τύπο αστού. Ο πρώτος

κερδίζει χρήματα και τα επενδύει κυρίως στο ευ ζην. Ο δεύτερος τα επενδύει κυρίως στην παραπέρα ανάπτυξη της επιχείρησής του.

Η ταξινόμηση του Βέμπερ μάς βοηθάει να κατανοήσουμε τόσο το παρελθόν όσο και το παρόν. Ο πλούτος, ο φθόνος και η απληστία υπήρχαν πάντα. Όμως, δεν είναι επαρκή κίνητρα για να οδηγήσουν στη δημιουργία μιας επιχείρησης με σκοπό το κέρδος. Για παράδειγμα, οι Φούγκερ ήταν οικογένεια ισχυρών τραπεζιτών του 16ου αιώνα. Όμως, οι απόγονοί τους προτίμησαν να απολαύσουν τον συσσωρευμένο πλούτο παρά να ζήσουν τις περιπέτειες και τους κινδύνους της επιχειρηματικότητας. Έτσι, εμφανίστηκαν νέοι επιχειρηματίες που είχαν ιδέες, ζούσαν λιτά για να επενδύουν στην επιχείρησή τους και πήραν αυτοί τα ηνία της οικονομίας στα χέρια τους με το πέρασμα του χρόνου. Αργότερα, απέκτησαν και πολιτική δύναμη εκτοπίζοντας τις παλιές πλούσιες οικογένειες στο περιθώριο της ιστορίας.

1.4.2 Ιστορική μέθοδος

Η ιστορική μέθοδος χρησιμοποιείται ευρύτατα από τις κοινωνικές επιστήμες. Αποτελεί προσπάθεια αναζήτησης δεδομένων από παλαιότερες εποχές. Αν και η

ιστορική μέθοδος αποτελεί προνομιακό πεδίο της ιστορίας, τα τελευταία χρόνια η ιστορική έρευνα στους οικονομικούς, κοινωνικούς και πολιτικούς θεσμούς έχει φωτίσει σημαντικά το παρελθόν. Η ανάπτυξη των κοινωνικών επιστημών και η χρήση τους στην ιστορική έρευνα εμπλούτισε και τις ίδιες και την ιστορία. Είναι αδύνατο να κατανοήσουμε τι έγινε στο παρελθόν γνωρίζοντας μόνο ονόματα σημαντικών ιστορικών προσώπων και ημερομηνίες. Πρέπει να γνωρίσουμε και τις συνθήκες της εποχής, την κατάσταση της οικονομίας, την οργάνωση των κοινωνιών και των πολιτειών. Όπως, επίσης, είναι αδύνατο να κατανοήσουμε την οικονομία, την κοινωνία και την πολιτεία της εποχής μας χωρίς να γνωρίζουμε την ιστορική τους προέλευση.

Χρύσα Βαρδέα, Times Square, 1970-1973, Εθνική Πινακοθήκη.

Οι κοινωνικές επιστήμες επιχειρούν να κατανοήσουν τον σύνθετο, πολύπλοκο και ταυτόχρονα διαφορετικό τρόπο οργάνωσης των κοινωνιών. Τα όσα γράφει ο Ρόμπερτ Χεϊλμπρόνερ είναι χαρακτηριστικά:

«...στην πραγματικότητα, η ύπαρξη της κοινωνίας κρέμεται από μια κλωστή. Μια σύγχρονη κοινότητα βρίσκεται στο έλεος χιλιάδων κινδύνων: αν οι αγρότες δεν έχουν αρκετά μεγάλες σοδειές, αν οι σιδηροδρομικοί αποφασίσουν να γίνουν βιβλιοπώλες ή οι βιβλιοπώλες να γίνουν σιδηροδρομικοί, αν υπάρξουν ελάχιστοι ανθρακωρύχοι, ελάχιστοι εργάτες χάλυβα [...] με μια λέξη αν δεν καλυφθεί οποιαδήποτε από τις χιλιάδες αλληλένδετες ανάγκες, ο βιομηχανικός τομέας θα αποδιοργανωθεί [...] Κάθε μέρα η κοινότητα αντιμετωπίζει τον κίνδυνο της κατάρρευσης όχι από δυνάμεις της φύσης αλλά από τις απρόβλεπτες εκδηλώσεις της ανθρώπινης συμπεριφοράς».

(Robert L. Heilbroner, Οι φιλόσοφοι του οικονομικού κόσμου, εκδ. Κριτική, Αθήνα 2000).

1.4.3 Ποσοτική και ποιοτική έρευνα

Παραδοσιακά, η έρευνα στις κοινωνικές επιστήμες χωρίζεται σε ποσοτική και ποιοτική. Η ποσοτική έρευνα μελετά μετρήσιμα μεγέθη και χρησιμοποιεί κυρίως τη στατιστική. Θέτει ερωτήματα όπως «πόσο μεταβλήθηκε η τιμή ενός προϊόντος», «πόσοι μαθητές φοιτούν στο λύκειο», «ποια είναι η επίδοσή τους». Η ποσοτική έρευνα εργάζεται με τη στατιστική και τα ερωτηματολόγια. Οι δημοσκοπήσεις είναι, κυρίως, μορφές ποσοτικής έρευνας (πόσοι ψηφίζουν κάποιο κόμμα).

Η ποιοτική έρευνα ενδιαφέρεται για διαδικασίες, διεργασίες, τρόπους με τους οποίους οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται τον κόσμο. Θέτει ερωτήματα όπως «γιατί αυτοί οι μαθητές έχουν καλύτερη επίδοση από άλλους», «τι συμβαίνει στο σχολείο τους και αποδίδουν καλύτερα», «τι συμβαίνει στην οικογένειά τους», «πώς οργανώνουν οι ίδιοι τη μελέτη τους».

1.4.3.1 Η συνέντευξη

Η συνέντευξη είναι μια τεχνική για να συλλέξουμε πληροφορίες. Η συνέντευξη δεν έχει τη δυνατότητα να συλλέξει δεδομένα από πολλά άτομα, όπως το ερωτηματολόγιο. Όμως, αυτό που χάνει σε έκταση το κερδίζει σε βάθος. Η συνέντευξη, για παράδειγμα, μπορεί να μας αποκαλύψει γιατί οι καταναλωτές προτιμούν ένα προϊόν ανάμεσα σε άλλα με την ίδια τιμή. Στη συνέντευξη, ο ερευνητής έχει τη δυνατότητα να κάνει διευκρινιστικές

ερωτήσεις στον ερωτώμενο. Αυτή τη δυνατότητα δεν την έχει στο ερωτηματολόγιο.

1.4.3.2 Η παρατήρηση

Η παρατήρηση χρησιμοποιείται ευρύτατα στην ποιοτική έρευνα. Η παρατήρηση ενός φαινομένου, των προσώπων που δρουν σε αυτό βοηθάει στην κατανόησή του. Η παρατήρηση μαθημάτων ενός εκπαιδευτικού μάς βοηθά να κατανοήσουμε τι συμβαίνει στη διδασκαλία του. Η παρατήρηση μιας παρέας νέων μάς βοηθά να ερμηνεύσουμε τι σκέφτονται, γιατί ντύνονται με έναν συγκεκριμένο τρόπο, γιατί ακούν κάποιο είδος μουσικής.

Συνοπτικά, τα βασικά είδη έρευνας και οι τεχνικές συλλογής στοιχείων στις κοινωνικές επιστήμες είναι:

1 Ποσοτική.

- Θέτει ποσοτικά ερωτήματα.
- Χρησιμοποιεί στατιστικά στοιχεία και ερωτηματολόγια.
- Διεξάγεται με μεγάλα δείγματα.
- Συσχετίζει μεταβλητές (π.χ. επίδοση μαθητών-μορφωτικό επίπεδο γονιών) προσπαθώντας να βρει τι σχέση έχουν, πως και αν επηρεάζει η μια την άλλη.

2 Ποιοτική.

- Θέτει ποιοτικά ερωτήματα (με ποιο τρόπο συμβαίνει κάτι).
- Χρησιμοποιεί συνέντευξη και παρατήρηση.

- Διεξάγεται με μικρά δείγματα (ένα άτομο, μια ομάδα, η τάξη ενός σχολείου, ένα σχολείο).
- Προσπαθεί να ερμηνεύσει αντιλήψεις, στάσεις και συμπεριφορές των υποκειμένων της έρευνας.

3 Ιστορική έρευνα.

- Διεξάγεται με αρχεία, βιβλία κτλ.
- Σκοπός της είναι η ερμηνεία του παρελθόντος.

4 Βιβλιογραφική έρευνα.

- Μελέτη εργασιών για ένα θέμα. Για παράδειγμα, τι απόψεις έχουν διατυπωθεί για την ανάπτυξη του καπιταλισμού στη Δυτική Ευρώπη (μελέτη των έργων του Βέμπερ, του Μαρξ κτλ.).

Σπύρος Βασιλείου, Εσωτερικό καφενείου, 1959, Εθνική Πινακοθήκη.

Η έρευνα στις κοινωνικές επιστήμες πρέπει να διεξάγεται με σεβασμό στην ανωνυμία των προσώπων

που συμμετέχουν στην έρευνα. Ο ερευνητής πρέπει να απαλείφει τα όποια στοιχεία θα μπορούσαν να αποκαλύψουν την ταυτότητα των συμμετεχόντων. Έτσι, χρησιμοποιεί ψευδώνυμα στις συνεντεύξεις, δεν αναφέρει το πραγματικό όνομα αυτού που του έδωσε («ο Χ που φοιτά στο σχολείο Ψ μας ανέφερε ότι ξεκίνησε το κάπνισμα στην τρίτη γυμνασίου, παρακινούμενος από συμμαθητές του που κάπνιζαν. Σήμερα αναγνωρίζει ότι αυτό το έκανε για να αισθανθεί ισότιμος μαζί τους» και όχι «ο Παύλος που φοιτά στο (όνομα σχολείου) μας ανέφερε ότι...»).

Η «προδοσία» είναι απαράδεκτη στην κοινωνική έρευνα. Δεν είναι ηθικά αποδεκτό ένας ερευνητής να εισέρχεται στη ζωή ενός προσώπου ή μιας ομάδας, να του δίνουν εμπιστευτικές πληροφορίες και κατόπιν να τους εκθέτει δημοσίως.

Η «εξαπάτηση» είναι, επίσης, ηθικά απαράδεκτη ενέργεια. Κάποιος, για παράδειγμα, να μπαίνει σε μια σχολική τάξη, να προσποιείται τον μαθητή και να ερευνά τους συμμαθητές και τους εκπαιδευτικούς, χωρίς αυτοί να το γνωρίζουν.

Η κοινωνική έρευνα έχει στο επίκεντρό της την κοινωνική ζωή των ανθρώπων. Τους χώρους που συχνάζουν (καφενεία, γήπεδα, πλατείες κτλ.), τις φίλιες που δημιουργούν κτλ. Όλη η κοινωνία είναι το «εργαστήριο» των κοινωνικών επιστημών.

Α' ΟΜΑΔΑ

1α. Βάλτε Σ (Σωστό) ή Λ (Λάθος) στην αντίστοιχη απάντηση:

- Τα φυσικά και κοινωνικά φαινόμενα ταυτίζονται.
- Οι κοινωνικές επιστήμες ασχολούνται με τη μελέτη τάσεων και όχι με τη διατύπωση νόμων.
- Σύμφωνα με τον Μαξ Βέμπερ η πουριτανική ηθική επιτάχυνε την ανάπτυξη του καπιταλισμού.
- Η ιστορική μέθοδος, στις κοινωνικές επιστήμες, ασχολείται με τις οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες του παρελθόντος και όχι κυρίως με ημερομηνίες και ονόματα.
- Ο Ντυρκέμ διέκρινε την κοινωνία σε βάση και εποικοδόμημα.

1β. Θετικισμός είναι (βάλτε σε κύκλο τη σωστή απάντηση):

- α. Η αντίληψη ότι μόνο τα μαθηματικά είναι επιστήμη.

- β. Η αντίληψη ότι η κοινωνία θα προοδεύσει οργανωμένη σύμφωνα με την επιστήμη.
- γ. Η αντίληψη ότι τα κοινωνικά φαινόμενα πρέπει να μελετηθούν όπως τα φυσικά φαινόμενα.
- ε. Τίποτα από τα παραπάνω.

1γ. Αντιστοιχείστε τις έννοιες της Α' στήλης με τις έννοιες της Β' στήλης, γράφοντας τον αντίστοιχο αριθμό της Α' στήλης στο κενό της Β' στήλης.

Α' ΣΤΗΛΗ

1. Μαρξ
2. Βέμπερ
3. Άνταμ Σμιθ
4. κοινωνικές επιστήμες
5. φυσικές επιστήμες

Β' ΣΤΗΛΗ

- νόμοι
- εποικοδόμημα
- πουριτανική ηθική
- τάσεις
- ελεύθερη αγορά

Β' ΟΜΑΔΑ

1α. Ποιες είναι οι γενικές αρχές των κοινωνικών επιστημών;

1β. Να εξηγήσετε με ένα παράδειγμα την άποψη ότι οικονομία, κοινωνία και πολιτεία συνδέονται μεταξύ τους.

2α. Ποιες είναι οι διαφορές φυσικών και κοινωνικών επιστημών;

2β. Ποιες είναι οι προϋποθέσεις για να ευδοκιμήσει ο κοινωνικός στοχασμός;

Επιπλέον:

- Να συζητήσετε την άποψη του Ντυρκέμ για τις αιτίες των αυτοκτονιών.
- Να συζητήσετε τη διαφορά του φυσικού και θεικού δικαίου.
- Να εξετάσετε με παραδείγματα από την οικονομική, κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα τη διάκριση που κάνει ο Μαρξ σε βάση και εποικοδόμημα.

Α' ΟΜΑΔΑ

1α. Βάλτε Σ (Σωστό) ή Λ (Λάθος) στην αντίστοιχη απάντηση:

- Η παρατήρηση είναι επιστημονικό εργαλείο μόνο των φυσικών επιστημών.
- Η γνώση του παρελθόντος ενισχύει την κατανόηση του παρόντος.

- Σύμφωνα με τον θετικισμό, η μελέτη των κοινωνικών φαινομένων πρέπει να γίνει με μεθόδους των φυσικών επιστημών.
- Ο Μαρξ δημιούργησε τον όρο «κοινωνιολογία».
- Η συνέντευξη ως μέσο συλλογής ευρημάτων δεν προσφέρεται για μεγάλο αριθμό συμμετεχόντων στην έρευνα.

1β. Ο Μαξ Βέμπερ υποστήριξε ότι (βάλτε σε κύκλο τη σωστή απάντηση):

- α. η πουριτανική ηθική εμπόδισε την ανάπτυξη του καπιταλισμού
- β. η πουριτανική ηθική επιτάχυνε την ανάπτυξη του καπιταλισμού
- γ. η θρησκεία γενικά επιταχύνει την ανάπτυξη της οικονομίας
- δ. τίποτε από τα παραπάνω

1γ. Αντιστοιχείστε τις έννοιες της Α' στήλης με τις έννοιες της Β' στήλης, γράφοντας τον αντίστοιχο αριθμό της Α' στήλης στο κενό της Β' στήλης.

Α' ΣΤΗΛΗ

1. Κοντ

2. Σμιθ

3. φαινόμενο

4. επιστήμη

5. Διαφωτισμός

Β' ΣΤΗΛΗ

— ο τρόπος εμφάνισης ενός συμβάντος

— ιστορικό και κοινωνικό φαινόμενο

— απόρριψη κάθε αυθεντίας

— δημιούργησε τον όρο «κοινωνιολογία»

— συνέδεσε την οικονομία με την ηθική

Β' ΟΜΑΔΑ

1α. Πώς αντιλαμβάνεται ο Ντυρκέμ τη σχέση οικονομίας και κοινωνίας;

1β. Ποιες είναι οι διαφορές ποσοτικής και ποιοτικής έρευνας;

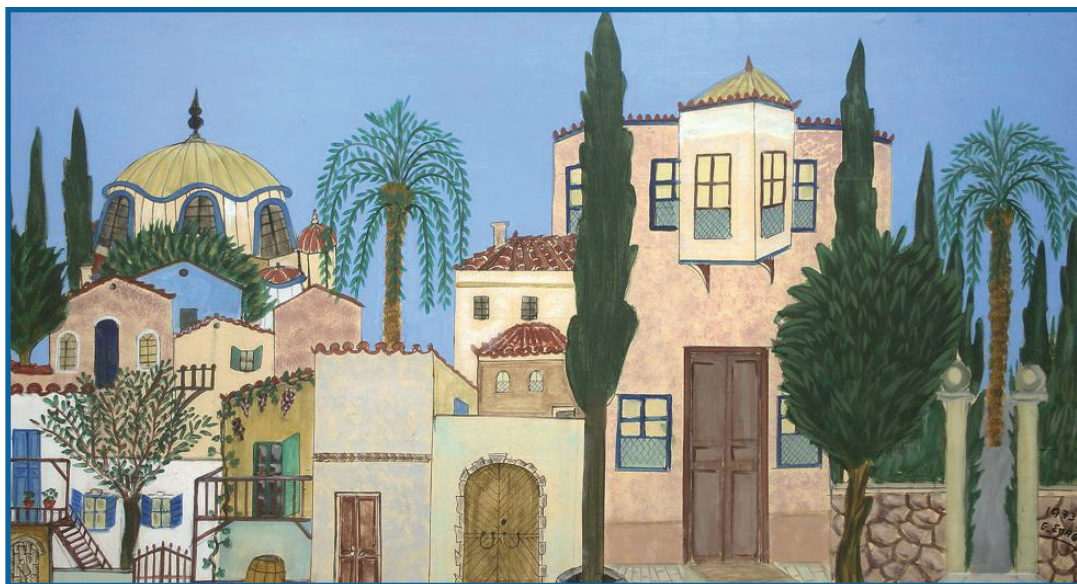
2α. Τι υποστήριξε ο Βέμπερ για τη σχέση πουριτανισμού και ανάπτυξης του καπιταλισμού;

2β. Τι είναι βάση και τι εποικοδόμημα κατά τον Μαρξ;

Επιπλέον:

- **Να παρουσιάσετε ένα παράδειγμα ποσοτικής και ένα παράδειγμα ποιοτικής έρευνας.**
- **Να συζητήσετε τις δύο προϋποθέσεις ανάπτυξης του κοινωνικού στοχασμού. Υπάρχουν στις μέρες μας;**

Ευγένιος Σπαθάρης, Γειτονιά, Εθνική Πινακοθήκη.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ

2

ΒΑΣΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

A. ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ ΚΑΙ ΒΑΣΙΚΕΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΘΕΩΡΗΣΕΙΣ

- 2.1 Το αντικείμενο της πολιτικής οικονομίας
- 2.2 Το οικονομικό πρόβλημα
- 2.3 Η γένεση της οικονομικής σκέψης (Ξενοφών, Αριστοτέλης)
- 2.4 Οι αρχές της φυσιοκρατικής σχολής οικονομικής σκέψης
- 2.5 Οι νόμοι της οικονομίας της αγοράς και η διαμόρφωση της τιμής του εμπορεύματος (Άνταμ Σμιθ)
- 2.6 Η θεωρία της αξίας της εργασίας και η διαμόρφωση της τιμής ισορροπίας (Ντέιβιντ Ρικάρντο)
- 2.7 Η ελεύθερη οικονομία και η κρατική ρύθμιση (Τζον Στιούαρτ Μιλ)
- 2.8 Η θεωρία της αξίας της εργατικής δύναμης και του εμπορεύματος (Καρλ Μαρξ)
- 2.9 Η γενική θεωρία της απασχόλησης, του τόκου και του χρήματος (Τζον Μέυναρντ Κέυνς)

2.10 Η ανάπτυξη του βιοτικού επιπέδου και η πρόοδος της κοινωνίας (Κόλιν Κλαρκ-Ζαν Φουραστιέ-Τζον Κένεθ Γκαλμπρείθ-Γιόζεφ Σουμπέτερ)

ώρες 10

B. ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ ΣΥΣΤΗΜΑΤΑ

2.1 Το δουλοκτητικό σύστημα

2.2 Το φεουδαρχικό σύστημα

2.3 Το καπιταλιστικό σύστημα ή οικονομία της αγοράς

2.4 Το σοσιαλιστικό σύστημα ή σχεδιασμένη οικονομία

ώρες 4

στόχοι

Οι μαθητές/-τριες να μπορούν να:

- διατυπώνουν το βασικό οικονομικό πρόβλημα και τις αιτίες που το προκαλούν.
- εμπεδώσουν και να εξηγούν τον ρόλο της αγοράς και του κράτους στην επίλυση των οικονομικών προβλημάτων.
- αναλύουν τις βασικές απόψεις των οικονομικών

θεωριών.

- αξιολογούν την εκάστοτε οικονομική πολιτική ως ενεργοί πολίτες.
- εξηγούν τα βασικά οικονομικά και κοινωνικά συστήματα.

βασική ορολογία

- αγορά
- ανάπτυξη
- αξία
- αφθονία
- ζήτηση
- καπιταλισμός
- κατανάλωση
- κοινωνικά συστήματα
- κόστος
- οικονομικό πρόβλημα
- οικονομικό σύστημα
- παραγωγικές σχέσεις
- πολιτική οικονομία
- προσφορά
- σοσιαλισμός
- υπεραξία
- φεουδαρχία

Άλτζερναν Νιούτον (1880-1968), Cumberland Terrace, Λονδίνο, πριν το 1944, Εθνική Πινακοθήκη.

A

ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ ΚΑΙ ΒΑΣΙΚΕΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΘΕΩΡΗΣΕΙΣ

2.1

Το αντικείμενο της πολιτικής οικονομίας

«Τα οικονομικά έχουν οριστεί ως η επιστήμη της επιλογής»
Τζορτζ Σακλ, οικονομολόγος

Η πολιτική οικονομία είναι κοινωνική επιστήμη. Μελετά μια ειδική κατηγορία κοινωνικών φαινομένων που λέγονται οικονομικά φαινόμενα. Τέτοια φαινόμενα είναι η παραγωγή των προϊόντων, η ποσότητα προϊόντων που πωλούν οι επιχειρήσεις (προσφορά), η ποσότητα και το είδος προϊόντων που οι καταναλωτές εκφράζουν την επιθυμία να αποκτήσουν (ζήτηση), η αποταμίευση, το χρήμα, ο πληθωρισμός, η ανεργία κτλ.

Το αντικείμενο της πολιτικής οικονομίας είναι η περιγραφή και η ανάλυση των τρόπων με τους οποίους παίρνονται αποφάσεις για:

α) Τι προϊόντα θα παραχθούν και σε ποιες ποσότητες μέσα σε μια χρονική περίοδο.

β) Πώς θα παραχθούν αυτά τα προϊόντα.

γ) Πώς θα διανεμηθούν τα προϊόντα ανάμεσα στα μέλη της κοινωνίας.

δ) Πώς μπορεί να αναπτυχθεί οικονομικά η κοινωνία.

Πιο αναλυτικά:

α) Τι θα παραχθεί και πόσο. Το ποια προϊόντα και σε ποια ποσότητα θα παραχθούν είναι κάτι που αλλάζει. Νέα προϊόντα παράγονται, ενώ άλλα σταματούν να κυκλοφορούν στην αγορά. Ποιοι αποφασίζουν γι' αυτό; Οι καταναλωτές μέσω της ζήτησής τους για κάποια προϊόντα; Το κράτος που αποφασίζει ότι προϊόντα και υπηρεσίες πρώτης ανάγκης (όπως το νερό, οι συγκοινωνίες) πρέπει να παρέχονται στην κοινωνία, ακόμη και αν αυτό αναλαμβάνει τη χρηματοδότησή τους; Οι επιχειρήσεις που μπορεί να σταματήσουν να παράγουν ένα προϊόν ή μια υπηρεσία αν θεωρήσουν ότι δεν τις συμφέρει οικονομικά;

β) Πώς θα παραχθεί. Τα προϊόντα μπορούν να παραχθούν με πολλές και διαφορετικές μεθόδους. Ένα χωράφι μπορεί να οργωθεί με άροτρο ή με τρακτέρ. Μια καλλιέργεια μπορεί να γίνει με λιπάσματα ή χωρίς αυτά. Ένα ύφασμα μπορεί παραχθεί σε αργαλειό χειροκίνητο ή ηλεκτροκίνητο. Το ποια τεχνολογία θα χρησιμοποιηθεί στην παραγωγή είναι η απάντηση στο ερώτημα «πώς θα παραχθεί κάτι». Το πώς θα παραχθεί ένα προϊόν εξαρτάται από την τεχνολογία που έχει στη διάθεσή της μια κοινωνία.

γ) Πώς θα διανεμηθεί. Τα προϊόντα που παράγονται σε μια χρονική περίοδο φτάνουν στα μέλη της κοινωνίας που τα παράγει. Η διανομή αυτών των προϊόντων μπορεί να γίνει με διάφορους τρόπους:

- (1) Να μοιραστούν εξίσου στα μέλη της κοινωνίας.
- (2) Να μοιραστούν ανάμεσα σε όσους εργάζονται.
- (3) Να μοιραστούν μόνο σε όσους έχουν την οικονομική δυνατότητα να τα αγοράσουν.

(4) Να μοιραστούν στα μέλη της κοινωνίας ανάλογα με τις ανάγκες τους, ανεξάρτητα από το αν εργάζονται ή αν έχουν τη δυνατότητα να τα αγοράσουν.

Υπάρχουν και πολλά άλλα κριτήρια που μπορούμε να σκεφτούμε.

Το ποια κριτήρια θα επιλεγούν, όμως, είναι ζήτημα πολιτικής βούλησης. Θα είναι κριτήρια που θα διασφαλίζουν κοινωνική δικαιοσύνη, θα μεριμνούν για τα πιο αδύναμα οικονομικά στρώματα του πληθυσμού και θα εξασφαλίζουν την κοινωνική συναίνεση και την οικονομική ανάπτυξη; Ή θα είναι κριτήρια που θα προκαλούν αδικία και κοινωνική ανισότητα;

δ) Πώς θα αναπτυχθεί η οικονομία. Η οικονομία αναπτύσσεται όταν αυξάνεται ο όγκος της παραγωγής της. Η αύξηση της παραγωγής μπορεί να βελτιώσει τη ζωή όλων των μελών της κοινωνίας, αν η διανομή των προϊόντων αυτών γίνει με κριτήρια δικαιοσύνης και ευημερίας όλων των μελών. Το πώς θα επιτευχθεί η οικονομική ανάπτυξη είναι από τα κύρια μελήματα της πολιτικής οικονομίας.

Οικονομική κρίση του 1929. Διαδήλωση ανέργων στον Καναδά. Το πλακάτ που κρατάει ο διαδηλωτής γράφει: «Θέλουμε να είμαστε πολίτες και όχι περαστικοί». Η ιδιότητα του πολίτη, η κοινωνική ευημερία και τα οικονομικά φαινόμενα συνδέονται άρρηκτα μεταξύ τους. Το τι συμβαίνει στην οικονομία είναι θέμα πολιτικής. Αλλά και η κατάσταση που επικρατεί στην πολιτεία και την κοινωνία, εξαρτώνται επίσης από την κατάσταση στην οποία βρίσκεται η οικονομία.

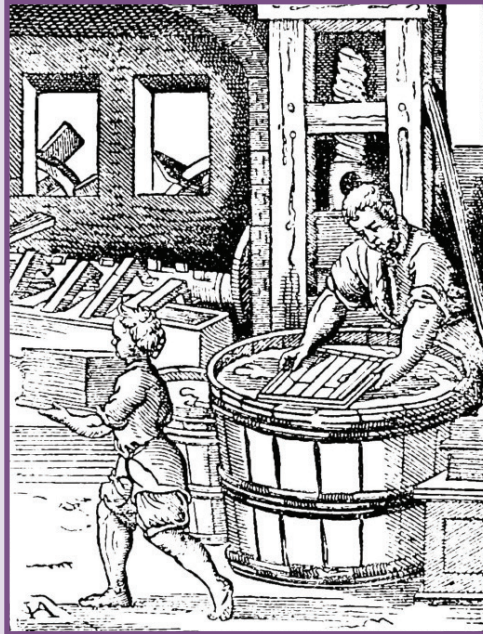
Η μακροχρόνια ανεργία, η έλλειψη προσδοκίας των ανθρώπων για ένα καλύτερο μέλλον οδηγούν αρκετά συχνά στην πολιτική απάθεια, την αποπολιτικοποίηση και την πολιτική αστάθεια.

Γι' αυτό και σταθερή μέριμνα της πολιτικής οικονομίας πρέπει να είναι η εξεύρεση μέτρων που θα συνδυάζουν την οικονομική ανάπτυξη με την κοινωνική δικαιοσύνη και την προστασία των αδύναμων οικονομικά και κοινωνικά ομάδων.

Τα οικονομικά ερωτήματα, που αποτελούν και το αντικείμενο της πολιτικής οικονομίας, δεν είναι ανεξάρτητα μεταξύ τους. Αντίθετα, συνδέονται μεταξύ τους και η λύση που θα επιλεγεί να δοθεί σε κάποιο από αυτά επηρεάζεται και επηρεάζει τη λύση που έχει επιλεγεί να δοθεί στα υπόλοιπα.

Για παράδειγμα, μια κοινωνία αποφασίζει να αναπτύξει τη βιομηχανία τροφίμων, ώστε να καλύψει μέσα από την αύξηση αυτών των προϊόντων τις ανάγκες του πληθυσμού για τρόφιμα. Η επένδυση σε αυτόν τον τομέα ανοίγει θέσεις εργασίας, μειώνει τις εισαγωγές για τρόφιμα από άλλες χώρες και, παράλληλα, δίνει ώθηση στη γεωργία, την αλιεία και την κτηνοτροφία που παρέχουν τις πρώτες ύλες στη βιομηχανία τροφίμων. Το αν οι επενδύσεις θα είναι δημόσιες ή ιδιωτικές –αν δηλαδή τα εργοστάσια θα ανήκουν στο κράτος ή σε ιδιώτες επιχειρηματίες–, το αν η τιμή των τροφίμων θα καθοριστεί σε χαμηλά επίπεδα ώστε να μπορούν να τα αγοράσουν τα φτωχότερα στρώματα και να μην υπάρχει πείνα κτλ.

είναι ζητήματα πολιτικής επιλογής που θα διαχειριστεί ανάλογα οικονομικές και τεχνολογικές δυνατότητες.

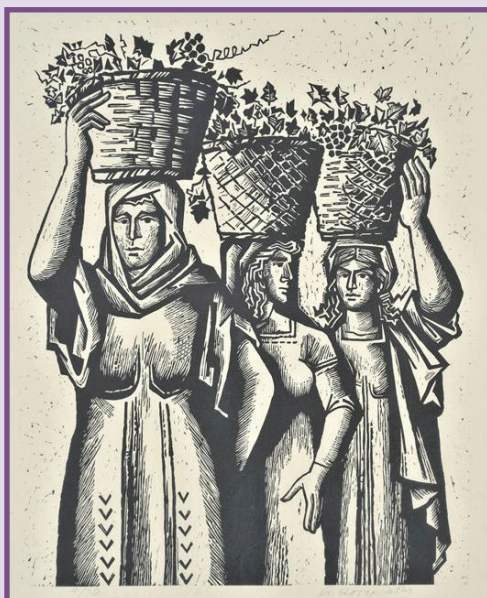
Γκραβούρα που αναπαριστά την εργασία σε ένα υποδηματοποιείο τον 15ο αιώνα.

Ο χρόνος παραγωγής ενός προϊόντος ήταν πολύ μεγαλύτερος απ' ό,τι σήμερα. Το τι και πώς θα παραχθεί εξαρτάται και από τα μέσα που έχει στη διάθεσή της η κοινωνία.

Παλιότερα, τα τεχνικά μέσα για την παραγωγή των προϊόντων δεν είχαν τη δυνατότητα των σύγχρονων μηχανών. Γι' αυτό τον λόγο τα προϊόντα στοίχιζαν πολύ περισσότερο, καθώς απαιτούνταν μεγάλος κόπος, πολλά εργατικά χέρια και αρκετός χρόνος για

την παραγωγής τους.

Η είσοδος της τεχνολογίας και της εξειδίκευσης στην παραγωγή δημιούργησε τους όρους ώστε οι οικονομίες να αναπτυχθούν και οι άνθρωποι να έχουν τη δυνατότητα να ζήσουν καλύτερα.

Αγήνωρ Αστεριάδης, Γυναίκες στον τρύγο, 1966, Εθνική Πινακοθήκη.

2.2

Το οικονομικό πρόβλημα

Το οικονομικό πρόβλημα κάθε κοινωνίας είναι το πώς οι άνθρωποι θα ικανοποιήσουν το πλήθος των απεριόριστων ή ακόρεστων αναγκών τους με τον περιορισμένο όγκο των αγαθών που έχουν στη διάθεσή τους. Σε κάθε κοινωνία, οι άνθρωποι έχουν απεριόριστες ή ακόρεστες ανάγκες. Όμως, τα αγαθά για την ικανοποίηση αυτών των αναγκών είναι περιορισμένα. Αυτή η στενότητα (ανεπάρκεια) των αγαθών οφείλεται στη σχετική έλλειψη παραγωγικών συντελεστών (φύση, κεφάλαιο, εργατική δυναμική κτλ.). Αυτή την έλλειψη αγαθών προσπαθούν οι άνθρωποι να αντιμετωπίσουν, κυρίως με τη βελτίωση της τεχνολογίας, την εύρεση νέων πόρων κτλ. Κατάσταση αφθονίας, όπου όλοι οι άνθρωποι να μπορούν να ικανοποιήσουν κάθε ανάγκη τους, δεν υπάρχει στην πραγματική ζωή. Στην Παλαιά Διαθήκη αναφέρεται ο Κήπος της Εδέμ, όπου οι πρωτόπλαστοι δεν εργάζονταν και μπορούσαν να ικανοποιούν κάθε ανάγκη τους. Όμως, στην πραγματικότητα το κύριο οικονομικό πρόβλημα δεν επιλύεται ποτέ. Οι άνθρωποι προσπαθούν απλώς να το αμβλύνουν.

Λούκας Κράναχ, Ο Κήπος της Εδέμ, 16ος αιώνας.

Η λέξη Εδέμ είναι ελληνική απόδοση του εβραϊκού Έντεν (απόλαυση). Σύμφωνα με την Παλαιά Διαθήκη, πρόκειται για έναν επίγειο τόπο που παραχώρησε ο Θεός στον Αδάμ και την Εύα. Στον τόπο αυτό υπήρχε αφθονία, χωρίς οι πρωτόπλαστοι να έχουν ανάγκη να εργαστούν. Δηλαδή, δεν υπήρχε οικονομικό πρόβλημα, όπως το ορίζουμε σήμερα. Η «τιμωρία» των πρωτόπλαστων ήταν να κερδίζουν τα αναγκαία για τη ζωή τους με τον «ιδρώτα του προσώπου τους», δηλαδή με εργασία. Η αφθονία των αγαθών έδωσε τη θέση της στη στενότητα των αγαθών.

2.2.1 Η κατανομή των πόρων

Οι πόροι (έδαφος, ορυκτός πλούτος, νερό, εργατική δύναμη) είναι περιορισμένοι. Αυτό οφείλεται:

α) Στην αύξηση του παγκόσμιου πληθυσμού.

β) Στην εξάντληση των φυσικών πόρων.

γ) Στην καταστροφή του περιβάλλοντος.

δ) Στη διαρκή αύξηση των αναγκών των καταναλωτών που προκαλούν οι επιχειρήσεις μέσω της διαφήμισης, με αποτέλεσμα το πρόβλημα της στενότητας των πόρων να γίνεται οξύτερο.

Η πολιτική οικονομία αναζητά τρόπους διαχείρισης αυτών των περιορισμένων πόρων, διατυπώνοντας ταυτόχρονα και προτάσεις για την αντιμετώπιση των προβλημάτων που προκαλούν αυτή τη στενότητα.

Δανιήλ (Παναγόπουλος), Κουτί, 1965, Εθνική Πινακοθήκη.

Η μεγάλη αντίφαση του πολιτισμού μας εντοπίζεται στην ύπαρξη ακραίων ανισοτήτων, την ίδια στιγμή που το επίπεδο οικονομικής ανάπτυξης μπορεί να τις μειώσει και να διαμορφώσει όρους καλύτερης ζωής για όλους.

2.2.2 Η οικονομική ανάπτυξη

Η απάντηση στο οικονομικό πρόβλημα είναι η οικονομική ανάπτυξη. Η οικονομική ανάπτυξη διευρύνει τις παραγωγικές δυνατότητες μιας κοινωνίας, καθώς περισσότερα προϊόντα είναι προϋπόθεση για να διανεμηθούν σε μεγαλύτερες ποσότητες σε όλο και περισσότερα μέλη της κοινωνίας. Η οικονομική ανάπτυξη σημαίνει:

- α) Αύξηση της παραγωγής των προϊόντων.**
- β) Εισαγωγή νέας τεχνολογίας στην παραγωγή, η οποία αυξάνει τον αριθμό των προϊόντων που παράγονται και βελτιώνει την ποιότητά τους.**
- γ) Αύξηση των θέσεων εργασίας, ώστε όλο και μεγαλύτερο μέρος του εργατικού δυναμικού να αξιοποιείται.**
- δ) Αύξηση των εισοδημάτων των μελών της κοινωνίας.**

2.2.3 Η οικονομική σταθερότητα

Η πολιτεία προσπαθεί με διάφορα μέτρα να διατηρήσει τη σταθερότητα της οικονομίας. Οι πόλεμοι, η καταστροφή του περιβάλλοντος, η τρομοκρατία, τα οξυμένα κοινωνικά προβλήματα (ανεργία, φτώχεια), που μπορεί να οδηγήσουν σε κοινωνικές εξεγέρσεις, συνιστούν παράγοντες αποσταθεροποίησης της οικονομίας. Γι' αυτό και μέλημα της πολιτικής οικονομίας είναι να προτείνει τρόπους για να διατηρηθεί η οικονομική σταθερότητα.

2.2.4 Η διανομή του εισοδήματος

Η διανομή του εισοδήματος είναι ένα πρόβλημα της πολιτικής οικονομίας με ιδιαίτερες οικονομικές και κοινωνικές διαστάσεις:

α) Όταν τα εισοδήματα των μελών της κοινωνίας δεν επαρκούν για την αγορά προϊόντων, οι πωλήσεις των επιχειρήσεων μειώνονται και ενδεχομένως οι επιχειρήσεις κλείνουν, αυξάνοντας την ανεργία. Πρόκειται για τον **φαύλο κύκλο της κρίσης**, όπου τα όλο και μικρότερα εισοδήματα φέρνουν όλο και μεγαλύτερη κρίση.

β) Οι μεγάλες κοινωνικές ανισότητες (πλούσιοι-φτωχοί), η φτώχεια και η περιθωριοποίηση του πληθυσμού, που δεν έχει επαρκή εισοδήματα για να καλύψει τις ανάγκες του, επιφέρουν νέα κοινωνικά προβλήματα (εγκληματικότητα, αυτοκτονίες κτλ.).

2.2.5 Η επίλυση των βασικών οικονομικών προβλημάτων

Τα μέτρα που λαμβάνονται για την επίλυση των βασικών οικονομικών προβλημάτων (ανεργία, φτώχεια κτλ.) και η αναζήτηση των αιτιών των βασικών οικονομικών προβλημάτων είναι το περιεχόμενο της οικονομικής πολιτικής. Δεν υπάρχει ένας μοναδικός τρόπος για να επιλυθούν τα οικονομικά προβλήματα. Πιο αναλυτικά:

α) Οι οικονομολόγοι υπέρμαχοι της επιχειρηματικότητας και της ελεύθερης αγοράς υποστηρίζουν ότι η ιδιωτική επιχείρηση είναι αυτή που φέρνει την οικονομική ανάπτυξη. Δημιουργεί θέσεις εργασίας, παράγει προϊόντα, παρέχει υπηρεσίες. Γι' αυτό και πρέπει να δημιουργηθούν ευνοϊκοί όροι για την προσέλκυση επενδύσεων και την ανάπτυξη επιχειρηματικότητας.

β) Οι οικονομολόγοι υπέρμαχοι της σχεδιασμένης οικονομίας υποστηρίζουν ότι βασικός μοχλός ανάπτυξης της οικονομίας είναι ο δημόσιος τομέας. Το κράτος πρέπει να ελέγχει τους στρατηγικούς τομείς της οικονομίας και οι κινήσεις του να γίνονται βάσει ενός σχεδίου που θα ικανοποιεί τις ανάγκες της κοινωνίας.

γ) Οι οικονομολόγοι υπέρμαχοι της μεικτής οικονομίας υποστηρίζουν ότι η οικονομική ανάπτυξη, η προστασία του περιβάλλοντος, η κοινωνική δικαιοσύνη μπορούν να επιτευχθούν μόνο με συνδυασμό δημοσίων και ιδιωτικών επενδύσεων, καθώς και κατάλληλων κρατικών παρεμβάσεων.

Η διαμόρφωση των οικονομικών θεωριών και πολιτικών καθορίζεται κάθε φορά από τις συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες. Δεν είναι «τεχνικό ζήτημα».

Η ιστορία του 20ού αιώνα δείχνει ότι τα μοντέλα οικονομικής ανάπτυξης (τρόποι επίλυσης των οικονομικών προβλημάτων) αλλάζουν ανάλογα με τη συγκυρία.

Στον Μεσοπόλεμο, προκειμένου να ξεπεραστεί η κρίση του 1929, χρησιμοποιήθηκε το κράτος και οι δημόσιες επενδύσεις ως μοχλός ανάπτυξης.

Η Ευρώπη, μετά το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, ήταν ένας σωρός από ερείπια. Πάλι το κράτος και οι δημόσιες επενδύσεις έπαιξαν τον κύριο ρόλο στην ανόρθωση της ευρωπαϊκής ηπείρου.

Αντίθετα, μετά τη δεκαετία του 1970, ένα νέο μοντέλο επικράτησε: η εγκατάλειψη των δημοσίων επενδύσεων προς όφελος της ιδιωτικής επιχείρησης. Το μοντέλο αυτό κυριαρχεί σήμερα.

Όμως, η κυριαρχία ενός μοντέλου επίλυσης των οικονομικών προβλημάτων σε μια ιστορική συγκυρία δεν σημαίνει ότι αποκλείει την αλλαγή του στο μέλλον.

(Ivan Berend, Οικονομική ιστορία του Ευρωπαϊκού 20ού αιώνα, μτφρ. Θανάσης Βασιλείου, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2009).

Τα τελευταία χρόνια, στο πλαίσιο της μεικτής οικονομίας, αναπτύσσονται και οι κοινωνικές συνεταιριστικές επιχειρήσεις που ιδιοκτήτες τους είναι ενώσεις πολιτών ή νομικά πρόσωπα. Οι επιχειρήσεις αυτές αποβλέπουν στο συλλογικό όφελος.

2.3

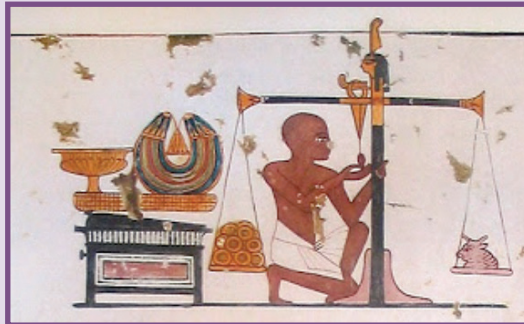
Η γένεση της οικονομικής σκέψης (Ξενοφών, Αριστοτέλης)

«Οι ιδέες των οικονομολόγων και των πολιτικών φιλοσόφων, είτε είναι σωστές είτε είναι λανθασμένες, έχουν πολύ μεγαλύτερη δύναμη απ' ό,τι γίνεται ευρύτερα αντιληπτό. Στην ουσία, η ανθρωπότητα κυβερνιέται από αυτές».

Τζον Μέυναρντ Κέυνς, οικονομολόγος

Η οικονομική σκέψη έχει τις ρίζες της στην αρχαιότητα. Ο όρος οικονομία στην Αρχαία Ελλάδα σήμαινε τη διαχείριση του οίκου. Οίκος σήμαινε, εκτός από το σπίτι, και την περιουσία του οικοδεσπότη. Η καλή διαχείριση του οίκου, δηλαδή της περιουσίας και των εισοδημάτων, σήμαινε να επιτυγχάνεται το καλύτερο δυνατό αποτέλεσμα με τα λιγότερα έξοδα και με τη λιγότερη προσπάθεια.

Στις ανατολικές αυτοκρατορίες, όπως η Αίγυπτος και η Βαβυλώνα, οι άνθρωποι προσπαθούσαν να δώσουν απαντήσεις σε ερωτήματα που αφορούσαν το «τι» και το «πώς» της παραγωγής και της διανομής. Οι απαντήσεις τους, όμως, έμοιαζαν περισσότερο με αυτό που σήμερα αποκαλούμε **λογιστική**, δηλαδή είχαν αναπτύξει συστήματα μέτρησης των εμπορευμάτων, υπολογισμού της αξίας τους και κατάρτισης πινάκων ισολογισμού (κόστος-κέρδος, έσοδα-έξοδα). Όμως, αυτά δεν συνιστούν οικονομική σκέψη, καθώς δεν αποτελούν προσπάθεια μιας συνολικής οικονομικής θεώρησης που να εξετάζει τη λειτουργία της οικονομίας, της κοινωνίας και της πολιτείας στο σύνολό της.

Η ανάγκη εξυπηρέτησης της εμπορικής δραστηριότητας στην Αρχαία Αίγυπτο είχε οδηγήσει στην εμφάνιση των πρώτων συστημάτων μέτρησης και λογιστικής.

Οι πρώτες προσπάθειες διατύπωσης μιας οικονομικής θεώρησης έγιναν στην Αρχαία Ελλάδα. Στην αρχαία ελληνική σκέψη, η οικονομία δεν ήταν μια οντότητα αυθύπαρκτη και απομονωμένη από την κοινωνία και την πολιτεία. **Η οικονομία αντιμετωπιζόταν ενταγμένη στο σύνολο των κοινωνικών και πολιτικών λειτουργιών της πόλης-κράτους.** Τη θεωρούσαν μέρος της συνολικής διαχείρισης των υποθέσεων της πόλης.

Ο Ξενοφών (430-335 π.Χ.) ασχολήθηκε με οικονομικά ζητήματα της εποχής του. Τα κυριότερα έργα του είναι ο Οικονομικός, οι Πόροι και η Απολογία Σωκράτους. Λόγω της ενασχόλησής του κυρίως με τα οικονομικά της πόλης της Αθήνας, ο Ξενοφών θα μπορούσε να θεωρηθεί, με σημερινά δεδομένα, περισσότερο «τεχνοκράτης» παρά «θεωρητικός» της οικονομίας. Στο έργο του Πόροι αναφέρει τις προτάσεις του για την εξυγίανση των οικονομικών της Αθήνας.

Επιγραμματικά, η συμβολή του Ξενοφώντα στην οικονομική σκέψη εντοπίζεται στα εξής σημεία:

- **Χρησιμοποίησε για πρώτη φορά τον όρο «οικονομικός» αναφερόμενος στην αποτελεσματική διαχείριση του οίκου.**
- **Όρισε την οικονομία ως επιστήμη της αποτελεσματικής διαχείρισης του οίκου, όπως είναι η ιατρική για την υγεία και η αρχιτεκτονική για την οικοδόμηση κτιρίων.**

- **Διέκρινε τον κάτοχο περιουσίας από τον ικανό διαχειριστή της περιουσίας. Η κατοχή από μόνη της δεν αρκεί, καθώς, αν ο κάτοχος είναι κακός διαχειριστής, η περιουσία θα χαθεί.**
- **Υποστήριξε το εμπόριο. Πρότεινε στην Εκκλησία του Δήμου των Αθηναίων την ανάπτυξη του εισαγωγικού και εξαγωγικού εμπορίου προκειμένου να μεγαλώσει ο πλούτος της πόλης.**
- **Διατύπωσε για πρώτη φορά την άποψη ότι η μεγάλη προσφορά ενός προϊόντος ρίχνει την τιμή του.**

Ο Σωκράτης και ο νεαρός Ξενοφών (λεπτομέρεια της τοιχογραφίας του Ραφαήλ, Η Σχολή των Αθηνών, Βατικανό).

Ο Οικονομικός είναι ένας διάλογος ανάμεσα στον Σωκράτη και τον Κριτόβουλο. Η συγγραφή του έργου τοποθετείται γύρω στο 401 π.Χ.

Στον Οικονομικό, ο Ξενοφών αναλύει τις απόψεις του για τη διαχείριση ενός νοικοκυριού.

Στην αρχή του έργου του, ο Ξενοφών ορίζει την οικονομία ως εξής:

- «Η οικονομία είναι το όνομα μιας επιστήμης, όπως η ιατρική, η χαλκευτική και η τεκτονική... η επιστήμη που αποκαλείται οικονομία ασχολείται με τις υποθέσεις του οίκου». (Ξενοφών, Οικονομικός, VI, 4).
- «Πέρα από τα ικανά επί πλέον των ικανών εμβάλλη τις, ζημίαν λογίζονται» (Ξενοφών, Πόροι, IV, 5).
- «Όταν πολλά χάλκινα κατασκευάζονται, τότε η αξία τους μειώνεται» (Ξενοφών, Πόροι, IV, 6).

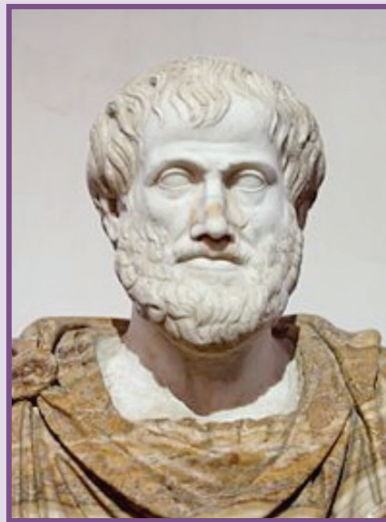
Ο Αριστοτέλης (384-322 π.Χ.) θα μπορούσε να χαρακτηριστεί θεωρητικός της οικονομίας. Ο Αριστοτέλης διατύπωσε οικονομικές έννοιες που χρησιμοποιούνται ακόμη και σήμερα.

- **Διέκρινε τα οικονομικά συστήματα.** Στο έργο του Πολιτικά, ο Αριστοτέλης διακρίνει τα οικονομικά συστήματα («συστήματα διακανονισμού περιουσιακών σχέσεων») σε τρία:
  - α) κοινοκτημοσύνη** (όπου οι πολίτες τα έχουν όλα από κοινού)
  - β) ιδιωτική οικονομία** (όπου οι πολίτες δεν έχουν τίποτε κοινό)

γ) **μεικτή οικονομία** (όπου οι πολίτες κάποια έχουν από κοινού και κάποια όχι)

- **Διατύπωσε τις έννοιες «χρηστική» και «ανταλλακτική» αξία.** Χρηστική («οικείαν χρήσιν») αξία είναι το αίσθημα ικανοποίησης που νοιώθει ένας άνθρωπος όταν χρησιμοποιεί ένα εμπόρευμα. Ανταλλακτική αξία («αλλαγής ένεκεν») είναι η αξία ενός εμπορεύματος κατά την ανταλλαγή του με άλλα εμπορεύματα.
- **Διατύπωσε τον ρόλο του χρήματος ως μέσου ανταλλαγής.**
- **Συνέδεσε τη μορφή των παραγωγικών σχέσεων με το επίπεδο ανάπτυξης των μέσων παραγωγής** (κάτι που έκανε αργότερα ο Μαρξ, βλ. 1.3). Γράφει στα Πολιτικά: «Αν κάθε όργανο μπορούσε να κάνει τη δουλειά του, διατασσόμενο ή προαισθανόμενο από μόνο του όπως λέγεται για τα αγάλματα του Δαιδάλου ή τους τρίποδες του Ηφαίστου (...) αν λοιπόν οι σαΐτες ύφαιναν μόνες τους και τα πλήκτρα έκρουαν μόνα τους τις χορδές της κιθάρας, τότε ούτε οι αρχιτεχνίτες θα είχαν ανάγκη από βοηθούς ούτε οι αφέντες από δούλους» (Αριστοτέλης, Πολιτικά Ι, ii§5). Από αυτό το απόσπασμα φαίνεται ότι ο Αριστοτέλης συνδέει τις αλλαγές στις παραγωγικές σχέσεις (δουλεία στην εποχή του) με την τεχνολογική ανάπτυξη των μηχανών.

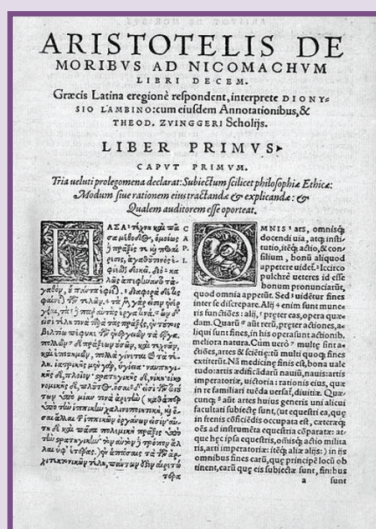
Πολλοί σύγχρονοι κοινωνικοί στοχαστές συνδέουν την βελτίωση των όρων ζωής και εργασίας των ανθρώπων με την ανάπτυξη των εργαλείων, μηχανών και τεχνικών με τις οποίες γίνεται η παραγωγική διαδικασία. Γι' αυτό και σήμερα τίθεται, στο πλαίσιο του οικονομικού και κοινωνικού στοχασμού, το ερώτημα γιατί με τον πλούτο των προϊόντων που παράγει η ανθρωπότητα σε ελάχιστο χρόνο υπάρχει φτώχεια και δυστυχία. Ο Αριστοτέλης ήταν ο πρώτος που είχε διατυπώσει αυτή τη σχέση. Τη σχέση μέσω παραγωγής και παραγωγικών σχέσεων.

Αριστοτέλης (384-322 π.Χ.)

Μαθητής του Πλάτωνα και δάσκαλος του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Ανάμεσα στα έργα του συγκαταλέγονται και σημαντικές αναλύσεις για την οικονομία της εποχής του.

Η επίδραση της σκέψης του Αριστοτέλη στην οικονομική σκέψη είναι τεράστια. Τις βασικές έννοιες, τις κατηγορίες και τις ιδέες του για την οικονομία, ο Αριστοτέλης τις παρουσίασε κυρίως στα Ηθικά Νικομάχεια και τα Πολιτικά. Ουσιαστικά, ο Αριστοτέλης διέκρινε τις βασικές κατηγορίες της οικονομικής ζωής και όρισε έννοιες που τις χρησιμοποιεί η οικονομική επιστήμη ακόμη και σήμερα.

Το έργο του Αριστοτέλη Ηθικά Νικομάχεια μεταφρασμένο στα λατινικά. Η επίδραση της σκέψης του Αριστοτέλη στην Ευρώπη ήταν και είναι τεράστια.

2.4

Οι αρχές της φυσιοκρατικής σχολής οικονομικής σκέψης

Οι φυσιοκράτες συγκροτούν σχολή οικονομικής σκέψης που διαμορφώθηκε τον 18ο αιώνα στη Γαλλία. Ο χαρακτηρισμός «φυσιοκράτες» προέρχεται από την ελληνική λέξη φύση και δόθηκε στους οπαδούς της σχολής αυτής λόγω της σημασίας που έδιναν στην αγροτική παραγωγή.

Οι φυσιοκράτες έδωσαν ιδιαίτερη βαρύτητα στην παραγωγή και όχι στο εμπόριο, προσπαθώντας να ερμηνεύσουν:

- α) τον χαρακτήρα και την προέλευση του πλούτου.
- β) τη διανομή του στα μέλη της κοινωνίας.

Οι φυσιοκράτες θεωρούσαν καθοριστικά στην οικονομική δραστηριότητα:

- την ατομική ιδιοκτησία.
- την επιδίωξη ατομικού οφέλους.
- τον ελεύθερο ανταγωνισμό, τον οποίο θεωρούσαν δεδομένο από τη φύση («φυσικός νόμος», «φυσική τάξη» τα άτομα να έχουν ιδιοκτησία και να ανταγωνίζονται για την επιδίωξη των συμφερόντων τους). Οι φυσιοκράτες ήταν υπέρ του ελεύθερου εμπορίου.

Το ότι οι φυσιοκράτες ζούσαν και δραστηριοποιούνταν στη Γαλλία, όπου κυριαρχούσε η γεωργία και υπήρχε ένας τεράστιος αγροτικός πληθυσμός, εξηγεί σε μεγάλο βαθμό γιατί:

α) θεωρούσαν τη γεωργία στρατηγικό τομέα της οικονομίας.

β) ενδιαφέρονταν κυρίως για την ανάπτυξη της εσωτερικής αγοράς (εμπόριο μέσα στη χώρα) και δευτερευόντως για το εξωτερικό εμπόριο (εμπόριο με άλλες χώρες).

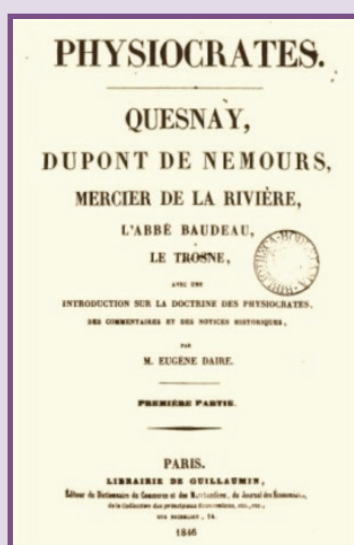

Ζαν Φρανσουά Μιγέ, Οι συλλέκτριες, 1857, Μουσείο του Ορσέ.

Οι φυσιοκράτες θεωρούσαν τη γεωργία ως τον σημαντικότερο τομέα της οικονομίας. Αντιτάχθηκαν στον μερκαντιλισμό.

Η ανάπτυξη του εμπορίου μετά το τέλος των Σταυροφοριών οδήγησε σταδιακά στην αντίληψη ότι καθοριστικός παράγοντας για τη δημιουργία του πλούτου μιας χώρας είναι το εμπόριο. Η αντίληψη αυτή ονομάστηκε μερκαντιλισμός (mercantilism από τη λέξη merchant που σημαίνει εμπόριο). Οι

μερκαντιλιστές θεωρούσαν ότι το κέρδος προέρχεται από την ανταλλαγή των εμπορευμάτων και κυρίως από το εξωτερικό εμπόριο.

Γαλλική έκδοση του 1846, στην οποία είχαν συγκεντρωθεί κείμενα των φυσιοκρατών.

Βασικός δημιουργός ιδρυτής της Σχολής της Φυσιοκρατίας ήταν ο **Φρανσουά Κενέ** (François Quesnay, 1694-1774), γιατρός στην Αυλή του βασιλιά της Γαλλίας Λουδοβίκου ΙΕ΄. Ο Κενέ, το 1758, εξέδωσε το έργο του Οικονομικός Πίνακας. Το έργο αυτό είναι η πρώτη απεικόνιση της οικονομίας με σχήματα και έδωσε στον Κενέ τη φήμη του «πρώτου σύγχρονου οικονομολόγου». Επηρεασμένος από την ιατρική, ο Κενέ απεικόνισε τις ροές των αγαθών μέσα σε μια οικονομία κατ' αναλογία

με την κυκλοφορία του αίματος σε έναν οργανισμό.

Στον Οικονομικό Πίνακα του Κενέ υπάρχουν τρεις κοινωνικές τάξεις:

α) Οι καλλιεργητές-«παραγωγική τάξη». Καλλιεργούν τη γη και παράγουν το αγροτικό προϊόν. Κρατούν ένα μέρος της παραγωγής για τη διατροφή τους, καθώς και τον σπόρο που τους είναι απαραίτητος για τη νέα παραγωγή. Το υπόλοιπο της παραγωγής τους (πλεόνασμα) το καταβάλλουν στους γαιοκτήμονες.

β) Οι γαιοκτήμονες-«τάξη των ιδιοκτητών». Είναι οι ιδιοκτήτες της γης. Από την παραγωγή που τους καταβάλλουν οι καλλιεργητές, καταναλώνουν ένα τμήμα για να καλύψουν τις δικές τους βιοτικές ανάγκες, καθώς και τις βιοτικές ανάγκες των ανθρώπων του περιβάλλοντός τους. Το υπόλοιπο μέρος της παραγωγής που απομένει το διαθέτουν στους βιοτέχνες για την αγορά εργαλείων, ρούχων, σκευών, όπλων, επίπλων κτλ.

γ) Οι βιοτέχνες-«στείρα τάξη». Κατασκευάζουν στα εργαστήριά τους εργαλεία, σκεύη, έπιπλα κτλ. Το εισόδημά τους προέρχεται από τις παραγγελίες που τους κάνουν οι γαιοκτήμονες. Ένα μέρος από το εισόδημά τους το διαθέτουν για τις βιοτικές τους ανάγκες και το υπόλοιπο για να αγοράσουν πρώτες ύλες και να αναπληρώσουν τις φθορές των μηχανημάτων τους. Όμως, μέσα στον κύκλο καλλιεργητής-γαιοκτήμονας-βιοτέχνης ποιος έχει παραγάγει το συνολικό πλεόνασμα με το οποίο κινούνται και αμείβονται όλες οι δραστηριότητες;

Αρχικός και μοναδικός παραγωγός του πλεονάσματος είναι ο καλλιεργητής. Γι' αυτό και το πλεόνασμα προέρχεται από την αγροτική παραγωγή.

Το χρήμα, σύμφωνα με τον Κενέ, δεν είναι πραγματικός πλούτος. Είναι μέσον για να γίνεται ευκολότερα η αμοιβαία ανταλλαγή προϊόντων μεταξύ των τριών τάξεων.

Φρανσουά Κενέ (1694-1774)

Γάλλος γιατρός και οικονομολόγος.

Συστηματοποίησε και έγραψε για πρώτη φορά, στην Εγκυκλοπαίδεια, τις θεωρίες του για την οργάνωση της οικονομίας, σε ηλικία 62 ετών.

Βασική του θέση ήταν ότι το κράτος έπρεπε να ενισχύει την αγροτική παραγωγή και όχι το εμπόριο.

Η γεωργία παράγει, όχι η βιοτεχνία ή το εμπόριο. Οι άλλοι κλάδοι της οικονομίας κινούνται ουσιαστικά με το πλεόνασμα που παράγει η αγροτική παραγωγή. Το πρώτο κείμενο του Οικονομικού Πίνακα εξαφανίστηκε και ανακαλύφθηκε μόλις το 1894. Ο Μιραμπό θεωρούσε τον Οικονομικό Πίνακα του Κενέ ως τεράστιο επιστημονικό επίτευγμα και τον συνέκρινε «με την ανακάλυψη του χαρτιού και του χρήματος» (Isaak Ilych Rubin, Ιστορία οικονομικών θεωριών, μτφρ. Χρήστος Βαλλιάνος, εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 1994).

Ο Τιργκό, μαθητής του Κενέ, έγινε υπουργός Εθνικής Οικονομίας στη Γαλλία.

Οι φυσιοκράτες έδωσαν σημαντική ώθηση στην οικονομική σκέψη καθώς:

α) Συνδύασαν την οικονομική ευημερία με την ανάπτυξη της παραγωγικής διαδικασίας. Πραγματικός πλούτος σε μια χώρα είναι τα προϊόντα που παράγει και όχι τα χρήματα που έχει στη διάθεσή της. Έτσι, δεν είναι το χρήμα αυτό που πρέπει να σκεφτόμαστε, αλλά τα εμπορεύματα που έχουμε στη διάθεσή μας και μπορούμε να τα ανταλλάξουμε.

β) Αναγνώρισαν την παραγωγική διαδικασία και όχι το εμπόριο ως την πηγή παραγωγής πλεονάσματος σε μια οικονομία. Αυτό είναι μια επισήμανση των Φυσιοκρατών που επηρέασε την οικονομική σκέψη έως

τις μέρες μας. Μπορεί μια οικονομία να αναπτύξει τον τριτογενή τομέα (τουρισμός, υπηρεσίες κτλ.) ή να αναπτύξει το εμπόριο της. Όμως, σε εποχές οικονομικής κρίσης οι οικονομίες που αντιμετωπίζουν λιγότερα προβλήματα (με κύριο τον επισιτισμό του πληθυσμού τους) είναι αυτές που έχουν ισχυρή παραγωγική διαδικασία. Για παράδειγμα, μια χώρα εξαρτημένη αποκλειστικά από το εμπόριο προϊόντων που παράγουν άλλες ή από τον τουρισμό είναι ιδιαίτερα ευάλωτη στις διακυμάνσεις της οικονομίας και τις κρίσεις.

Αδυναμία της σκέψης τους ήταν η αναγνώριση της γεωργίας ως μοναδικής «παραγωγικής απασχόλησης». Προϊόντα, πλεόνασμα και κέρδος παράγει και ο δευτερογενής τομέας της οικονομίας (βιοτεχνία, βιομηχανία).

Ιδιαίτερα, σήμερα, οι ανεπτυγμένες χώρες παράγουν μεγάλο αριθμό αγροτικών προϊόντων και μεγάλο αριθμό βιομηχανικών προϊόντων, αντιστοίχως. Αυτό συμβαίνει παρά το γεγονός ότι όλο και μικρότερο ποσοστό εργαζομένων απασχολείται στη γεωργία, λόγω της εισαγωγής μηχανών στην αγροτική παραγωγή.

2.5

Οι νόμοι της οικονομίας της αγοράς και η διαμόρφωση της τιμής του εμπορεύματος (Άνταμ Σμιθ)

«Κάθε άνθρωπος έχει σχεδόν πάντοτε ανάγκη από τη βοήθεια των συνανθρώπων του, αλλά θα ήταν μάταιο να προσδοκά τη βοήθεια αυτή από την καλοσύνη τους και μόνο. Θα είναι πιο πιθανό να ωφεληθεί εάν μπορέσει να χρησιμοποιήσει τον εγωισμό τους προς όφελός του και εάν τους δείξει ότι είναι προς το συμφέρον τους να κάνουν γι' αυτόν ό,τι αυτός επιθυμεί από αυτούς».

Άνταμ Σμιθ

Σκωτσέζος, φιλόσοφος, ιδρυτής της σύγχρονης οικονομικής επιστήμης.

Ο Άνταμ Σμιθ (1723-1790) ήταν, στο πλαίσιο των αντιλήψεων του Διαφωτισμού για τις ατομικές ελευθερίες, υπέρ της οικονομικής ελευθερίας. Με το έργο του Σμιθ:

α) Η οικονομία διακρίνεται και συστηματοποιείται σε χωριστό κλάδο των κοινωνικών επιστημών.

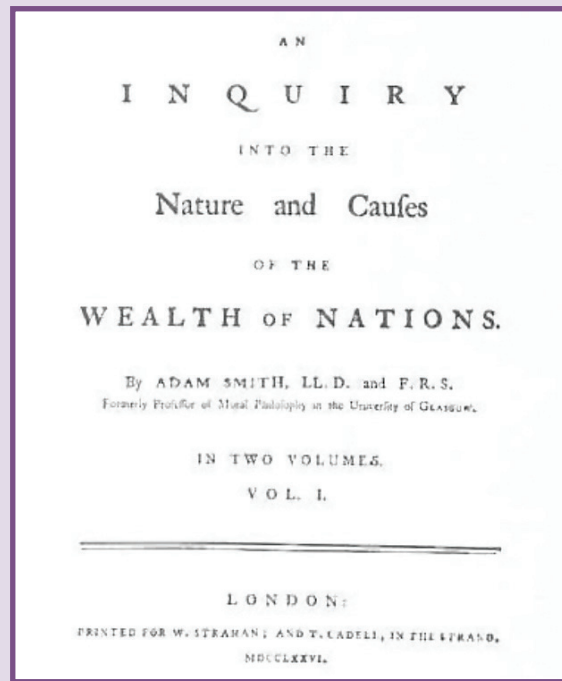
β) Ιδρύεται η Κλασική Σχολή της Οικονομίας (συνεχιστές της οι Ντέιβιντ Ρικάρντο και Τζον Στιούαρτ Μιλ). Οι βασικές ιδέες της Κλασικής Σχολής ήταν η πίστη στην ατομική ιδιοκτησία και την οικονομική ελευθερία, η βεβαιότητα ότι η οικονομική συμπεριφορά των

ανθρώπων μπορεί να διατυπωθεί σε νόμους, η πεποίθηση ότι η κοινωνία μπορεί να ευημερήσει με ελάχιστη κρατική παρέμβαση.

Ο Σμιθ πίστευε στην ελεύθερη οικονομική δραστηριότητα. Αυτό που κινεί την οικονομία είναι, κατά τον Άνταμ Σμιθ, το προσωπικό συμφέρον. Το προσωπικό συμφέρον είναι το «αόρατο χέρι» που σπρώχνει τους ανθρώπους να δραστηριοποιούνται οικονομικά. Στον καπιταλισμό, όταν ένα άτομο δρα για το προσωπικό του συμφέρον, προωθεί τελικά και το συμφέρον της κοινότητας.

Ο Σμιθ θεωρείται ο «ιδεολογικός πατέρας» του οικονομικού φιλελευθερισμού. Το έργο του αποτελεί ύμνο στην ατομική πρωτοβουλία, την ελεύθερη επιχείρηση, την επιδίωξη του κέρδους.

Όμως, είναι λάθος να δημιουργηθεί η αντίληψη ότι ο Σμιθ ήταν υπέρ της ασυδοσίας των επιχειρηματιών. Στο έργο του προβληματίζεται για το αν και κατά πόσο ο ατομικός πλούτος φέρνει την ευτυχία. Αμφισβητεί, έτσι, την προβολή του homo economicus ως ιδανικού προτύπου για την ανθρώπινη ύπαρξη. Θεωρεί, επίσης, ότι το κράτος δεν πρέπει να εμποδίζει την ελευθερία στην οικονομική ζωή. Πρέπει, όμως, να παρεμβαίνει στους τομείς της δικαιοσύνης και της ασφάλειας.

Η πρώτη σελίδα του έργου του Άνταμ Σμιθ Ο πλούτος των εθνών, 1776

«Δεν περιμένουμε το δείπνο μας από την καλοσύνη του κρεοπώλη, του ζυθοποιού ή του αρτοποιού, αλλά από τη έγνοια που έχουν για το δικό τους συμφέρον.

Απευθυνόμαστε στη φιλαυτία τους, όχι στην ανθρωπιά τους, και ποτέ δεν τους μιλάμε για τις ανάγκες μας αλλά για τα πλεονεκτήματά τους».

Άνταμ Σμιθ, Έρευνες για τη φύση και τα αίτια του πλούτου των εθνών (1766). μτφρ. Δημήτριος Καλιτσουνάκης, Ελληνική Ευρωεκδοτική, Αθήνα 1991.

«Τα προαπαιτούμενα, τα οποία πρέπει να γίνουν από το κράτος για τη μετάβαση από τον κατώτερο βαρβαρισμό στην ανώτατη βαθμίδα πλουτισμού, δεν είναι πολλά πέρα από την ειρήνη, τους χαμηλούς φόρους και την ανεκτική δικαστική εξουσία. Όλα τα υπόλοιπα θα προκύψουν με τη φυσική ροή των πραγμάτων».

Άνταμ Σμιθ, Έρευνες για τη φύση και τα αίτια του πλούτου των εθνών (1766), μτφρ. Δημήτριος Καλιτσουνάκης, Ελληνική Ευρωεκδοτική, Αθήνα 1991.

Η οικονομική ανάπτυξη πρέπει, κατά τον Σμιθ, να οδηγεί και σε αύξηση των μισθών των εργαζομένων. Άλλωστε, όπως τονίσαμε και στο πρώτο κεφάλαιο, ο Σμιθ αναζητούσε τον τρόπο συνδυασμού της οικονομικής ανάπτυξης με την κοινωνική ευημερία και δικαιοσύνη. Στηλίτευε τη ληστρική εκμεταλλευτική συμπεριφορά των Άγγλων εμπόρων στις Ινδίες (τους αποκαλούσε plunderers = άρπαγες), διότι κοιτούσαν το ατομικό τους συμφέρον, εις βάρος όμως του κοινωνικού οφέλους. Αυτό ήταν μακριά από τις αρχές του οικονομικού φιλελευθερισμού, όπως τον περιέγραφε ο Σμιθ.

Ο Σμιθ περιέγραψε το πώς η προσφορά και η ζήτηση ενός προϊόντος διαμορφώνουν την τιμή του. Ο μηχανισμός των τιμών ή της αγοράς είναι ο βασικός

μηχανισμός λειτουργίας των ελεύθερων ή μεικτών οικονομιών.

Η λειτουργία της αγοράς και του μηχανισμού των τιμών, όπως τα περιέγραψε ο Σμιθ, είναι ένα ιδεατό μοντέλο (έντονου ανταγωνισμού) που περιγράφει γενικές τάσεις. Αν οι κοινωνίες αφεθούν να λειτουργήσουν με αυτές τις τάσεις, τότε μπορεί να εξασφαλιστεί με αυτόματο τρόπο η οικονομική ανάπτυξη και η κοινωνική δικαιοσύνη.

Στην οικονομία που περιέγραφε ο Σμιθ υπήρχε έντονος ανταγωνισμός, δηλαδή μεγάλος αριθμός επιχειρήσεων που παρήγαγαν το ίδιο προϊόν και η τιμή του καθοριζόταν από τις δυνάμεις της προσφοράς και της ζήτησης.

Στις σύγχρονες, όμως, οικονομίες η κατάσταση είναι εντελώς διαφορετική. Υπάρχει ατελής ανταγωνισμός (μονοπωλιακές - ολιγοπωλιακές δομές), δηλαδή μονοπώλια και ολιγοπώλια τα οποία μπορούν να ρυθμίσουν την ποσότητα του προϊόντος που θα παραγάγουν, ώστε η τιμή του να παραμείνει στο επίπεδο που θέλουν αυτές προκαλώντας ακόμη και τεχνητές ελλείψεις του προϊόντος. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα κάτι εντελώς αντίθετο από αυτό που περιέγραφε ο Σμιθ: οι επιχειρήσεις να ευημερούν, αυξάνοντας τα κέρδη τους, ένα μέρος των καταναλωτών να μπορεί να αγοράσει τα προϊόντα τους και ένα άλλο μέρος των καταναλωτών να είναι αποκλεισμένο από την αγορά τους.

Άγαλμα του Άνταμ Σμιθ στο Πανεπιστήμιο του Λονδίνου.

«Κάθε άτομο αναγκαστικά εργάζεται για να καταστήσει τα ετήσια έσοδα της κοινωνίας όσο περισσότερα μπορεί. Γενικά, δεν επιδιώκει να προωθήσει το κοινό συμφέρον, ούτε γνωρίζει πόσο πολύ το προάγει... Προτιμώντας την υποστήριξη της δικής του εργατικότητας παρά της ξένης, επιδιώκει μονάχα τη δική του ασφάλεια και, κατευθύνοντας αυτή την εργατικότητα κατά τέτοιο τρόπο ώστε το προϊόν της

να έχει την μεγαλύτερη δυνατή αξία, επιδιώκει μονάχα το δικό του συμφέρον, και σε αυτήν όπως και άλλες περιπτώσεις, καθοδηγείται από ένα αόρατο χέρι να επιδιώξει έναν σκοπό που δεν αποτελούσε μέρος των προθέσεων του. Επιδιώκοντας το δικό του συμφέρον συχνά προωθεί αυτό της κοινωνίας πιο αποτελεσματικά απ' ό,τι όταν πραγματικά επιδιώκει να το προωθήσει».

Άνταμ Σμιθ, Έρευνες για τη φύση και τα αίτια του πλούτου των εθνών (1766), μτφρ. Δημήτριος Καλιτσουνάκης, Ελληνική Ευρωεκδοτική, Αθήνα 1991.

2.6

Η θεωρία της αξίας της εργασίας και η διαμόρφωση της τιμής ισορροπίας (Ντέιβιντ Ρικάρντο)

«Αυτό που προέβλεπε ο Ρικάρντο ήταν το τέλος μιας θεωρίας της κοινωνίας στο πλαίσιο της οποίας όλοι μαζί ανέβαιναν την κυλιόμενη κλίμακα της προόδου. Αντίθετα από τον Σμιθ, ο Ρικάρντο είδε ότι η κυλιόμενη κλίμακα λειτουργούσε με διαφορετικό αντίκτυπο στις διαφορετικές τάξεις, ότι κάποιοι κάλπαζαν προς την κορυφή, ενώ άλλοι ανέβαιναν ένα δυο σκαλιά και μετά πάλι, με μια σπρωξιά, κατρακυλούσαν στον πάτο... Για τον Άνταμ

Σμιθ η κοινωνία ήταν μια μεγάλη οικογένεια. Για τον Ρικάρντο ήταν ένα εσωτερικά διχασμένο στρατόπεδο».

Ρόμπερτ Χείλμπρόνερ, οικονομολόγος.

Ο Ντέιβιντ Ρικάρντο (David Ricardo, 1772-1823) επηρεάστηκε σημαντικά από το βιβλίο του Σμιθ Ο πλούτος των εθνών και θεωρείται βασικός εκπρόσωπος της Κλασικής Σχολής. Όμως, οι συνθήκες στις οποίες ζούσε ο Ρικάρντο, σε σχέση με αυτές που επικρατούσαν την εποχή που ο Σμιθ έγραψε το βιβλίο του, είχαν αλλάξει καθοριστικά. Ο Σμιθ έβλεπε την οικονομία και την κοινωνία αισιόδοξα. Η αύξηση της παραγωγής, μετά τη Βιομηχανική Επανάσταση, σε συνδυασμό με την ανάπτυξη του εμπορίου, οδήγησαν τον Σμιθ να θεωρεί ότι ο μηχανισμός της αγοράς μπορεί να οδηγήσει την κοινωνία σε ευημερία και δικαιοσύνη. Οι συνθήκες, όμως, στην πορεία άλλαξαν δραματικά. Την εποχή του Ρικάρντο, η Αγγλία χαρακτηριζόταν από τον οξυμένο ανταγωνισμό δύο κοινωνικών τάξεων. Αυτές ήταν:

- Οι ανερχόμενοι βιομήχανοι που αγωνίζονταν να αποκτήσουν εκτός από οικονομική και πολιτική δύναμη (εκπροσώπηση στο κοινοβούλιο).
- Οι γαιοκτήμονες, οι οποίοι δεν ήθελαν την άνοδο της πολιτικής δύναμης των βιομηχάνων.

Η οικονομική θεωρία του Ρικάρντο αποτελούσε απαισιόδοξη διάψευση της αισιοδοξίας του Σμιθ σχετικά με την πορεία του καπιταλισμού. Ο Ρικάρντο έβλεπε

ότι τα συμφέροντα γαιοκτημόνων και βιομηχάνων συγκρούονταν. Οι γαιοκτήμονες ήθελαν να πουλούν σε υψηλή τιμή τη σοδειά τους. Οι βιομήχανοι ήθελαν φθηνά αγροτικά προϊόντα, ώστε να έχουν φθηνές πρώτες ύλες και οι εργάτες να μην τους πιέζουν για αυξήσεις ημερομισθίων προκειμένου να αγοράσουν τα αγροτικά προϊόντα που ήταν απαραίτητα για την επιβίωσή τους. Κατά τον Ρικάρντο, τα συμφέροντα των γαιοκτημόνων ήταν, τελικά, επιζήμια για τη χώρα, καθώς εμπόδιζαν την ανάπτυξη της βιομηχανίας με το να αυξάνουν το κόστος παραγωγής των προϊόντων (πρώτες ύλες, μισθοί).

Ντέιβιντ Ρικάρντο (1772-1823)

Γεννήθηκε τον Απρίλιο του 1772 και έγινε χρηματιστής ακολουθώντας το επάγγελμα του πατέρα του, ο οποίος ήταν χρηματιστής στο Χρηματιστήριο του Λονδίνου. Κατόρθωσε να δημιουργήσει μέχρι τα 42

του χρόνια μια μεγάλη περιουσία και να αποσυρθεί από το επάγγελμα του χρηματιστή. Αγόρασε εκτάσεις γης και έγινε γαιοκτήμονας. Το 1819, εξαγόρασε μια θέση στο Βρετανικό Κοινοβούλιο προκειμένου να μπορεί να περάσει στην πολιτική ηγεσία της χώρας τις αντιλήψεις του για την οργάνωση της οικονομίας. Οι ομιλίες του στο Βρετανικό Κοινοβούλιο ήταν αναλύσεις για την οικονομική δομή της κοινωνίας. Έτσι, ο Ρικάρντο έμεινε στην ιστορία «ως ο άνθρωπος που μόρφωσε τη Βουλή των Κοινοτήτων». Το «παράδοξο» ήταν ότι, αν και γαιοκτήμονας, «αντιπαθούσε» οικονομικά τους γαιοκτήμονες και αγωνίστηκε για να επικρατήσει μια οικονομική πολιτική που ήταν ενάντια στα συμφέροντά του.

(Robert L. Heilbroner, Οι φιλόσοφοι του οικονομικού κόσμου, μτφρ. Κλαίρη Παπαμιχαήλ, Νίκος Λιγγρής, Βίκυ Λιγγρής, εκδ. Κριτική, Αθήνα 2000).

Στο βιβλίο του Αρχές της πολιτικής οικονομίας και φορολογίας (1817) περιγράφει τις θεωρίες του για την κατανομή του εργασιακού εισοδήματος.

Πώς παράγεται και κατανέμεται το εισόδημα ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις; Ο Ρικάρντο θεωρεί ότι σε αυτό συμμετέχουν:

α) Οι εργάτες. Το εισόδημά τους είναι ο μισθός τους και με αυτόν είναι καταδικασμένοι να ζουν στο όριο της

συντήρησης. Επειδή η αύξηση των μισθών έφερνε, κατά τον Ρικάρντο, και αύξηση του πληθυσμού (αύξηση γεννήσεων), αυτό προκαλούσε μεγάλη προσφορά εργατικών χεριών και οι μισθοί έπεφταν. Αντίδοτο σε αυτή τη δημογραφική θεώρηση του Ρικάρντο (αύξηση της ζήτησης για εργασία → αύξηση των ημερομισθίων → αύξηση των γεννήσεων και υπερπροσφορά του εργατικού δυναμικού → πτώση των ημερομισθίων) ήταν, κατ' αυτόν, η μείωση του αριθμού των γεννήσεων.

β) Οι βιομήχανοι. Επιδιώκουν το κέρδος και βρίσκονται σε διαρκή ανταγωνισμό μεταξύ τους. Βρίσκονται, επίσης, αντιμέτωποι με το πώς δεν θα αυξηθούν οι μισθοί των εργαζομένων, ώστε να μη μειωθούν τα δικά τους κέρδη.

γ) Οι γαιοκτήμονες. Εισπράττουν πρόσοδο για τη γη που κατέχουν. Κατά τον Ρικάρντο, οι γαιοκτήμονες κέρδιζαν σε βάρος των άλλων δύο τάξεων. Οι βιομήχανοι αγωνίζονται για το κέρδος, οι εργάτες εργάζονται σκληρά για τον μισθό. Οι γαιοκτήμονες εισπράττουν επειδή είναι απλώς κάτοχοι γης, χωρίς ουσιαστικά να παράγουν κάτι.

Η αξία ενός προϊόντος, κατά τον Ρικάρντο, καθορίζεται από την ποσότητα εργασίας που απαιτείται για να παραχθεί μία μονάδα του (ώρες εργασίας που δαπανήθηκαν για την παραγωγή του προϊόντος συμπεριλαμβανομένων των ωρών εργασίας που δαπανήθηκαν για να κατασκευαστούν οι μηχανές και οι πρώτες ύλες

που χρησιμοποιήθηκαν στην παραγωγική διαδικασία). Η αξία (ουσιαστικά το κόστος παραγωγής του προϊόντος) προσδιορίζει την τιμή του εμπορεύματος στην αγορά. Αν η τιμή είναι πάνω από την αξία, τότε ο επιχειρηματίας έχει κέρδος. Αν η τιμή είναι κάτω από την αξία, τότε ο επιχειρηματίας έχει ζημιά. Γι' αυτό και ο Ρικάρντο έδινε βαρύτητα στη μείωση του κόστους παραγωγής (μισθός, πρώτες ύλες).

Στο διεθνές εμπόριο, ο Ρικάρντο διατύπωσε τη θεωρία του συγκριτικού πλεονάσματος. Κάθε χώρα πρέπει να εξαγάγει τα εμπορεύματα που το κόστος παραγωγής τους είναι πιο φθηνό σε αυτήν απ' ό,τι στις άλλες χώρες.

Στις θέσεις του Ρικάρντο ασκήθηκε έντονη κριτική:

α) Αυτό που θα καθορίσει την τιμή ενός προϊόντος δεν είναι η αξία του, αλλά το πόσο υψηλή είναι η ζήτησή του. Χωρίς ζήτηση, το προϊόν δεν θα πουληθεί, όσο χαμηλό και αν είναι το κόστος παραγωγής του.

β) Το κεφάλαιο των βιομηχάνων (χρήματα, μηχανές κτλ.) δεν είναι εύκολο να υπολογιστεί σε ώρες εργασίας.

Σάββας Χαρατσιδης, Έρημο εργοστάσιο, Εθνική Πινακοθήκη.

Ο Ρικάρντο δεν έδινε έμφαση στα άτομα αλλά στις κοινωνικές τάξεις. Γι' αυτόν, η οικονομία κινούνταν από κοινωνικές τάξεις (βιομήχανοι, εργάτες, γαιοκτήμονες) που συγκρούονταν για την επιβολή των συμφερόντων τους.

Αργότερα, μετά τον Ρικάρντο, εμφανίστηκε η **Νεοκλασική Σχολή**. Η Νεοκλασική Σχολή ανέλυσε την οικονομική δραστηριότητα ως σύστημα που αποτελείται από συντελεστές παραγωγής, άτομα, νοικοκυριά, επιχειρήσεις κτλ. Τα νοικοκυριά και οι επιχειρήσεις υπολογίζουν πώς θα μεγιστοποιήσουν τα οφέλη τους.

Η σύγκρουση των συμφερόντων των κοινωνικών τάξεων αντικαταστάθηκε, στο πλαίσιο της Νεοκλασικής Σχολής, από μια ειρηνική συνύπαρξη νοικοκυριών και επιχειρήσεων σε ένα σύστημα.

Αυτή η αλλαγή της οπτικής από την Κλασική στη Νεοκλασική Σχολή αντικατοπτρίζεται πολύ καθαρά στην αντικατάσταση του όρου «πολιτική οικονομία» με τον ουδέτερο όρο «οικονομικά».

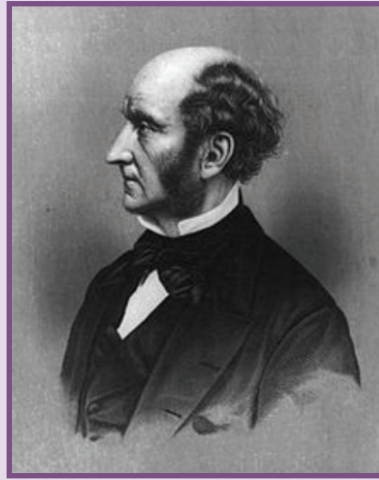
(Robert L. Heilbroner, Οι φιλόσοφοι του οικονομικού κόσμου, μτφρ. Κλαίρη Παπαμιχαήλ, Νίκος Λιγγρής, Βίκυ Λιγγρή, εκδ. Κριτική, Αθήνα 2000).

2.7

Η ελεύθερη οικονομία και η κρατική ρύθμιση (Τζον Στιούαρτ Μιλ)

«Ομολογώ ότι δεν με ελκύει το ιδεώδες που υιοθετείται από εκείνους που πιστεύουν ότι η φυσιολογική κατάσταση των ανθρώπων είναι η πάλη για να πας μπροστά. Ότι το τσαλαπάτημα, το στρίμωγμα, ο διαγκωνισμός, ο αλληλοσπαραγμός, όλα όσα αποτελούν το σημερινό καθεστώς της κοινωνικής ζωής, είναι το πιο επιθυμητό πεπρωμένο για το ανθρώπινο είδος, και όχι απλώς τα δυσάρεστα συμπτώματα κάποιας από τις φάσεις της βιομηχανικής προόδου».

Τζον Στιούαρτ Μιλ
φιλόσοφος, οικονομολόγος

Τζον Στιούαρτ Μιλ (1806-1873)

Ο Τζον Στιούαρτ Μιλ θεωρούνταν «παιδί θαύμα». Σε ηλικία επτά ετών είχε διαβάσει τους περισσότερους διαλόγους του Πλάτωνα. Σε ηλικία οκτώ ετών άρχισε να μαθαίνει λατινικά. Στα εννιά είχε διαβάσει Ηρόδοτο, Ξενοφώντα, Λουκιανό, Διογένη Λαέρτιο. Ήξερε τέλεια άλγεβρα και γεωμετρία. Έγραψε Ρωμαϊκή Ιστορία, Σύνοψη της Αρχαίας Παγκόσμιας Ιστορίας και την Ιστορία της Ολλανδίας. Το σπουδαιότερο έργο του είναι το δίτομο Αρχές της πολιτικής οικονομίας.

(Robert L. Heilbroner, Οι φιλόσοφοι του οικονομικού κόσμου, μτφρ. Κλαίρη Παπαμιχαήλ, Νίκος Λιγγρής, Βίκυ Λιγγρή, εκδ. Κριτική, Αθήνα 2000).

Ο Τζον Στιούαρτ Μιλ (John Stuart Mill, 1806-1873) προχώρησε ακόμη περισσότερο την οικονομική θεωρία. Εστίασε στο ότι ο πραγματικός τομέας στον οποίο λειτουργούν οι οικονομικοί νόμοι είναι η παραγωγή και όχι η διανομή των εμπορευμάτων. Όταν έχει παραχθεί ο πλούτος, τότε μπορεί να διατεθεί κατά το δοκούν. Αυτή η παρατήρηση υπερβαίνει τις αντιλήψεις των οπαδών του Ρικάρντο ότι υπάρχουν σιδερένιοι οικονομικοί νόμοι, όπως το να κρατιούνται τα μεροκάματα χαμηλά για να αναπτύσσεται η βιομηχανία και το εξωτερικό εμπόριο. Η ίδια η κοινωνία μπαίνει στο προσκήνιο της οικονομίας. Η κοινωνία μπορεί να συμφωνεί ή να μην συμφωνεί με τα αποτελέσματα που παράγει η λειτουργία της οικονομίας. Έχει, κατά συνέπεια, τη δυνατότητα να τα αλλάζει. Η κοινωνία μπορεί να φορολογήσει τους πλούσιους, να επιδοτήσει τους φτωχούς, να απαλλοτριώσει περιουσιακά στοιχεία, να δώσει τον πλούτο της σε κάποιο βασιλιά ή να τον διανείμει στα φτωχότερα στρώματα.

Ο Μιλ, εντονότερα από όλους τους οικονομολόγους της Κλασικής Σχολής, εισάγει το στοιχείο της πολιτικής επιλογής στη διανομή των προϊόντων. Υπάρχουν νόμοι στην παραγωγή, τόνιζε ο ίδιος. Η τιμή του προϊόντος δεν μπορεί να κινηθεί κάτω από το κόστος παραγωγής. Ένα χωράφι δεν μπορεί να παράγει απεριόριστη ποσότητα όσο και αν βελτιωθούν οι όροι της καλλιέργειάς του. Το πώς, όμως, θα μοιραστεί η σοδειά που

παράγει το χωράφι είναι θέμα πολιτικής επιλογής.

Η θέση του Μιλ, παρότι εμπεριέχει το σωστό στοιχείο ότι εισάγει την πολιτική στη λειτουργία της οικονομίας, δέχτηκε κριτική. Ο τρόπος διανομής δεν είναι ανεξάρτητος από τον τρόπο παραγωγής. Αν, για παράδειγμα, φορολογούνταν τα κέρδη των επιχειρήσεων κατά 100%, τότε είναι αμφίβολο αν κάποιος θα συνέχιζε την επιχειρηματική δραστηριότητα αφού δεν θα είχε καθόλου κέρδος. Ή, όπως συμβαίνει σήμερα, η επιχείρηση θα προσπαθούσε, όσο της ήταν δυνατόν, να μεταφερθεί σε χώρες με μικρότερη φορολογία.

Πέρα, όμως, από τις επικρίσεις για την ορθότητα της θέσης του από την πλευρά των οικονομικών, ο Μιλ πίστευε στη δυνατότητα βελτίωσης της κοινωνίας. Η εργατική τάξη, η οποία ζούσε σε άθλιες συνθήκες, μπορούσε να μορφωθεί και να ζήσει καλύτερα.

«Εφόσον έχουν παραχθεί τα πράγματα, η ανθρωπότητα, ατομικά ή συλλογικά, μπορεί να τα κάνει ό,τι θέλει. Μπορεί να τα θέσει στη διάθεση οποιουδήποτε θέλει και με οποιουσδήποτε όρους... Ακόμα κι αυτά που κάποιο άτομο έχει δημιουργήσει με προσωπικό μόχθο, χωρίς τη βοήθεια κανενός, δεν μπορεί να τα κρατήσει χωρίς την άδεια της κοινωνίας. Όχι μόνο μπορεί η κοινωνία να του τα αφαιρέσει, αλλά και μεμονωμένα άτομα μπορούν να το κάνουν αυτό και θα το έκαναν αν η κοινωνία δεν απασχολούσε άλλα άτομα επί πληρωμή για να τον προστατεύουν από τον

κίνδυνο να θιγεί η περιουσία [του]. Η κατανομή του πλούτου, επομένως, εξαρτάται από τους νόμους και τα έθιμα της κοινωνίας. Οι κανόνες που διέπουν αυτή την κατανομή ορίζονται από τις απόψεις και τα αισθήματα της άρχουσας τάξης της κοινωνίας, και είναι πολύ διαφορετικοί σε διαφορετικές εποχές και χώρες, και θα μπορούσαν να είναι ακόμα πιο διαφορετικοί, αν έτσι αποφάσιζε το ανθρώπινο γένος...».

Τζον Στιούαρτ Μιλ

Η μέχρι τότε ανάπτυξη του καπιταλισμού και ο μηχανισμός της αγοράς είχαν διαψεύσει τις προβλέψεις και τις προσδοκίες του Άνταμ Σμιθ. Η οικονομική ανάπτυξη δεν είχε συνδυαστεί με την κοινωνική δικαιοσύνη. Ο Μιλ είχε την άποψη ότι η οικονομία είχε ήδη παραγάγει τεράστιο πλούτο. Όμως, η δίκαιη διανομή του πλούτου, ώστε να επωφεληθούν από αυτόν όσο το δυνατόν περισσότεροι άνθρωποι, παρέμενε ακόμη ζητούμενο. Το κράτος μπορούσε να παίξει ρυθμιστικό ρόλο στη δημιουργία της κοινωνικής δικαιοσύνης. Το κράτος μπορούσε να μην επιτρέψει στους γαιοκτήμονες να προσπορίζονται τεράστιες προσόδους αφού οι ίδιοι δεν εργάζονται. Μπορούσε να φορολογήσει δραστικά την ακίνητη περιουσία που είχαν κληρονομήσει. Μπορούσε να ιδρύσει εργατικούς συνεταιρισμούς, ώστε οι εργάτες να μην είναι έρμαιο στις επιθυμίες των βιομηχάνων.

Ο Μιλ κινούνται στο πλαίσιο της φιλοσοφίας του ωφελιμισμού. Η ωφελιμότητα* (που αργότερα μετονομάστηκε στην οικονομική σκέψη σε χρησιμότητα) ορίζεται στο έργο του ως απόλαυση. Όμως η απόλαυση δεν ταυτίζεται με την ηδονή. Απόλαυση μπορεί να είναι και το αίσθημα της ικανοποίησης που νοιώθει κάποιος άνθρωπος επειδή βοήθησε τους συνανθρώπους του. Ηθικό, για τον Μιλ, είναι ό,τι προάγει τη γενική ευημερία. Ιδανικό είναι η όσο το δυνατόν μεγαλύτερη ευτυχία για όλο και περισσότερους ανθρώπους. Το ηθικό ταυτίζεται με το ωφέλιμο.

Μιχάλης Οικονόμου, Το σπίτι του ψαρά, Εθνική Πινακοθήκη.

---

*Ο όρος χρησιμότητα δεν πρέπει να ταυτίζεται με την ωφελιμότητα. Ό,τι είναι χρήσιμο δεν είναι πάντα και ωφέλιμο. Το ανάποδο ισχύει πάντα (π.χ. η κατανάλωση φαγητών με πολλά λιπαρά προσφέρει χρησιμότητα-απόλαυση στον καταναλωτή, αλλά δεν είναι ωφέλιμη για τον οργανισμό του).

Ο Μιλ έδειχνε ιδιαίτερη ευαισθησία σε θέματα προστασίας του περιβάλλοντος. Τόνιζε ότι η εκμετάλλευση της φύσης πέρα από ένα ορισμένο όριο θα την καταστρέψει. Και αυτό θα αποβεί καταστροφικό τόσο για την οικονομία ειδικά όσο και για την ανθρωπότητα γενικά.

Το δίτομο έργο του Αρχές της πολιτικής οικονομίας κυκλοφόρησε το 1848. Την ίδια χρονιά κυκλοφόρησε ένα άλλο βιβλίο που διαφωνούσε με την πεποίθηση του Μιλ ότι ο καπιταλισμός μπορεί να γίνει πιο δίκαιος και πιο ανθρωπίνος μέσω της δικαιότερης διανομής των προϊόντων που παράγονται. Το βιβλίο αυτό ήταν το Κομμουνιστικό Μανιφέστο των Μαρξ και Ένγκελς.

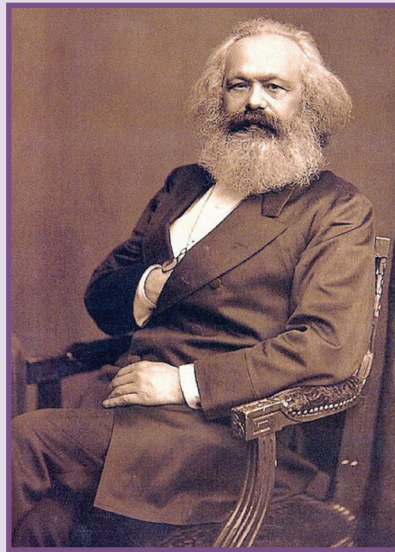
2.8

Η θεωρία της αξίας της εργατικής δύναμης και του εμπορεύματος (Καρλ Μαρξ)

«Αυτό που βρίσκει ο καπιταλιστής στην αγορά δεν είναι η εργασία αλλά ο εργαζόμενος. Αυτό που ο τελευταίος πουλάει είναι η εργατική του δύναμη».

Καρλ Μαρξ
φιλόσοφος, οικονομολόγος,
πολιτικός στοχαστής

Ο Καρλ Μαρξ (1818-1883), μαζί με τον συνεργάτη του Φρίντριχ Ένγκελς (Friedrich Engels, 1820-1895), θεωρούνται οι θεμελιωτές του σοσιαλισμού. Στο ερώτημα πώς είναι δυνατό να υπάρξει οικονομική ανάπτυξη μαζί με κοινωνική δικαιοσύνη, οι Μαρξ και Ένγκελς απαντούν ότι αυτό είναι αδύνατο να υπάρξει στον καπιταλισμό. Ανάπτυξη και δικαιοσύνη-ισότητα μπορεί να υπάρξει μόνο μέσα από την υπέρβαση του καπιταλισμού.

Καρλ Μαρξ (1818-1883)

Ο Μαρξ ίδρυσε την 1η Διεθνή Ένωση Εργατών. Έζησε στο Παρίσι (1843-1845), ώσπου τον απέλασαν οι γαλλικές αρχές.

Από το 1849 εγκαταστάθηκε και έζησε τα υπόλοιπα χρόνια του μαζί με την οικογένειά του στο Λονδίνο, χάρη στην οικονομική υποστήριξη του φίλου και

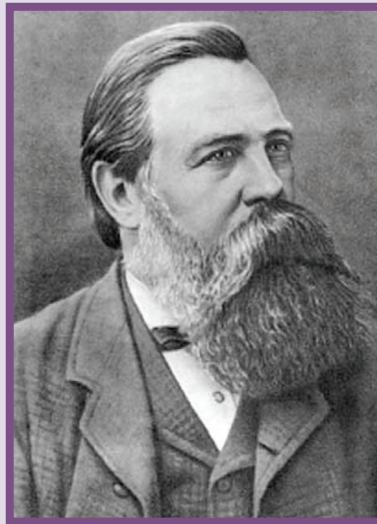
στενού συνεργάτη του, του Ένγκελς.

Στην Αγγλία έζησε από κοντά την τρομερή εξαθλίωση των εργατών και τη ραγδαία ανάπτυξη της βιομηχανίας και έγραψε το τρίτομο έργο του Το Κεφάλαιο, που συνιστά σταθμό στην οικονομική, πολιτική και κοινωνική θεωρία.

Το 1848 δημοσίευσε, με τον Φρίντριχ Ένγκελς, το Κομμουνιστικό Μανιφέστο, το οποίο θεωρείται το γενέθλιο κείμενο του σύγχρονου σοσιαλιστικού κινήματος.

Έχοντας μελετήσει σε βάθος όλους τους προηγούμενους και σύγχρονους του οικονομολόγους (Σμιθ, Ρικάρντο, Μιλ κ.ά.), ο Μαρξ διαμόρφωσε τη δική του θεωρία. Οι προσδοκίες του Σμιθ ότι ο καπιταλισμός και η ελεύθερη αγορά θα φέρουν ένα καλύτερο κόσμο είχαν διαψευστεί. Την εποχή που ζούσε ο Μαρξ, η Ευρώπη συνταρασσόταν από εξεγέρσεις των λαών. Ο βασιλιάς της Γαλλίας ανατράπηκε, οι εργάτες του Παρισιού ξεσηκώθηκαν, στο Βερολίνο οδοφράγματα είχαν στηθεί στους δρόμους, στην Ιταλία γίνονταν μαζικές διαδηλώσεις, την Πράγα και τη Βιέννη τις είχε καταλάβει ο λαός. Οι προτάσεις του Μιλ ότι ο κόσμος μπορεί να γίνει δικαιότερος μέσω της διανομής των προϊόντων είχαν, επίσης, διαψευστεί. Το πρόβλημα της ανισότητας, κατά τον Μαρξ, δεν ήταν στη διανομή αλλά στην παραγωγή

των προϊόντων. Πού οφείλεται όμως η ανισότητα; Ποιες είναι οι οικονομικές της αιτίες; Γιατί ο καπιταλισμός δεν μπόρεσε, παρά τα επιτεύγματα της Βιομηχανικής Επανάστασης, να φέρει κοινωνική δικαιοσύνη;

Φρίντριχ Ένγκελς (1820-1895)

Φίλος και στενός συνεργάτης του Καρλ Μαρξ.

Ο Ρικάρντο είχε υποστηρίξει ότι η αξία ενός εμπορεύματος είναι ο χρόνος που δαπανάται για την παραγωγή του. Ο Μαρξ υιοθετεί αυτό το σημείο της θεωρίας του Ρικάρντο. Κάνει, όμως, μια σημαντική διαφοροποίηση: οι εργάτες δεν πληρώνονται για την εργασία τους αλλά για την εργατική τους δύναμη. Πιο αναλυτικά η θέση του Μαρξ:

- Η παραγωγή, στην καπιταλιστική κοινωνία, στηρίζεται σε δύο κοινωνικές τάξεις: τους κεφαλαιοκράτες και τους εργάτες. Οι κεφαλαιοκράτες (καπιταλιστές) έχουν την ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής

(μηχανές, εργοστάσια κτλ.). Οι εργάτες έχουν την εργατική τους δύναμη, την ικανότητα τους να εργάζονται. **Εργατική δύναμη** είναι το σύνολο των φυσικών και πνευματικών ικανοτήτων του ανθρώπου, τις οποίες ενεργοποιεί για να παραγάγει κάτι.

- Ο κεφαλαιοκράτης μισθώνει την εργατική δύναμη του εργάτη για κάποιες ώρες (εργάσιμη ημέρα). Τις ώρες που εργάζεται ο εργάτης παράγει κάποιες μονάδες από το προϊόν. Όμως, **δεν πληρώνεται την αξία της εργασίας του**. Πληρώνεται για τον χρόνο που μίσθωσε την εργατική του δύναμη στον κεφαλαιοκράτη. Για παράδειγμα, ο εργάτης μιας αυτοκινητοβιομηχανίας που παράγει 10 εξαρτήματα στο οκτάωρό του, δεν πληρώνεται την αξία των εξαρτημάτων. Παίρνει τον μισθό του, που είναι πολύ λιγότερος από την αξία του προϊόντος της εργασίας του.
- Η απλήρωτη εργασία των εργατών, την οποία ιδιοποιούνται οι κεφαλαιοκράτες, ονομάζεται **υπεραξία**. Ο Μαρξ διακρίνει την υπεραξία σε **απόλυτη και σχετική**:

α) Απόλυτη υπεραξία. Είναι η υπεραξία που παράγει ο εργάτης μέσω της αύξησης των ωρών εργασίας του (παράταση της εργάσιμης ημέρας) ενώ οι όροι εργασίας μένουν ίδιοι (τεχνολογία μηχανημάτων, μέθοδος εργασίας κτλ.).

β) Σχετική υπεραξία. Είναι η υπεραξία που παράγει ο εργάτης λόγω της αλλαγής των συνθηκών εργασίας, οι οποίες αυξάνουν την παραγωγικότητά του, το πόσες

δηλαδή μονάδες προϊόντος παράγει στον ίδιο χρόνο. Π.χ. ένα νέο μηχάνημα στο εργοστάσιο αυξάνει την παραγωγικότητα του εργάτη που το χειρίζεται, με αποτέλεσμα εκεί που σε 8 ώρες ένας εργάτης έφτιαχνε 2 ζευγάρια παπούτσια, με την εισαγωγή μιας νέας μηχανής φτιάχνει 10 ζευγάρια παπούτσια στον ίδιο χρόνο.

Ο Μαρξ, στο βασικό του έργο Το Κεφάλαιο, ξεκινάει την ανάλυσή του από το εμπόρευμα. Το εμπόρευμα έχει δύο όψεις. Έχει αξία χρήσης, που είναι η ικανοποίηση η οποία προσφέρει στον κάτοχό του (ένα ρούχο που φοριέται από αυτόν που το αγοράζει). Έχει, επίσης, ανταλλακτική αξία, δηλαδή το τι μπορεί να αποκομίσει ο παραγωγός του από την πώλησή του. Ο καταναλωτής σκέφτεται την αξία χρήσης του εμπορεύματος (σε τι με ωφελεί να το αγοράσω). Ο παραγωγός σκέφτεται την ανταλλακτική αξία του εμπορεύματος (πόσα θα κερδίσει από την πώλησή του).

Ο πλούτος των κοινωνιών αποτελείται από εμπορεύματα. Τα εμπορεύματα παράγονται στην παραγωγή. Η αφαίρεση της υπεραξίας από την εργατική τάξη (απλήρωτη εργασία) είναι η πηγή του πλούτου των κεφαλαιοκρατών αλλά και της οικονομικής και κοινωνικής ανισότητας.

Ο Μαρξ, με βάση την ανάλυσή του, θεωρεί ότι από τη φύση του ο καπιταλισμός δεν μπορεί να εξασφαλίσει ανάπτυξη με κοινωνική δικαιοσύνη.

Εξώφυλλο της πρώτης έκδοσης του Μανιφέστου του Κομμουνιστικού Κόμματος. Έχει ως προμετωπίδα τη φράση «Προλετάριοι όλων των χωρών ενωθείτε»

«Ολόκληρη η μέχρι τώρα ιστορία είναι η ιστορία των ταξικών αγώνων. Ελεύθερος και δούλος, πατρίκιος και πληβείος, βαρόνος και δουλοπάροικος, μάστορας και κάλφας, με μια λέξη καταπιεστής και καταπιεζόμενος, βρίσκονται σε ακατάπαυστη αντίθεση μεταξύ τους» (Μαρξ και Ένγκελς, Το Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος).

Εξώφυλλο της πρώτης έκδοσης του Κεφαλαίου του Καρλ Μαρξ.

2.9

Η γενική θεωρία της απασχόλησης, του τόκου και του χρήματος (Τζον Μέυναρντ Κέυνς)

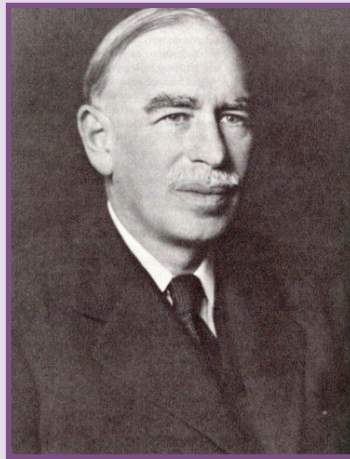
Ο Τζον Μέυναρντ Κέυνς (John Maynard Keynes, 1883-1946) ήταν Άγγλος μαθηματικός και οικονομολόγος. Ήταν ένας από τους ανθρώπους που επηρέασαν καθοριστικά, σε παγκόσμιο επίπεδο, την οικονομική σκέψη του 20ού αιώνα. Έζησε σε μια περίοδο οικονομικής κρίσης και πολέμων, γι' αυτό και το έργο του εστιάστηκε στο πώς, με ποια οικονομική πολιτική, μπορούν

να αποφευχθούν οι πόλεμοι και να ξεπεραστούν οι οικονομικές κρίσεις.

Ο Κέυνς έζησε σε μια εποχή όπου η ανάπτυξη του καπιταλισμού είχε προχωρήσει σε σχέση με την εποχή των Σμιθ, Ρικάρντο, Μαρξ και Μιλ. Οι αναπτυγμένες χώρες (Αγγλία, Γαλλία, Γερμανία) συγκρούονταν για το ποια θα αυξήσει την οικονομική της επιρροή σε διεθνές επίπεδο. Οι επιχειρήσεις είχαν ξεφύγει από το στάδιο που είχαν γνωρίσει οι Κλασικοί οικονομολόγοι και ο Μαρξ, και είχαν περάσει σε ένα άλλο στάδιο: ορισμένες από αυτές είχαν μετασχηματιστεί σε τεράστιες επιχειρήσεις με διεθνή επιρροή. Χρησιμοποιούσαν πρώτες ύλες που προέρχονταν από διάφορες χώρες και προσπαθούσαν να προωθήσουν τα προϊόντα τους στη διεθνή αγορά. Είναι η εποχή του ιμπεριαλισμού, της πολιτικής της επέκτασης των βιομηχανικά αναπτυγμένων κρατών σε βάρος άλλων κρατών. Η Γερμανία προσπαθούσε να καλύψει τις ανάγκες της σε πρώτες ύλες και καύσιμα, και να βρει αγορές για την πώληση των προϊόντων της. Στις επιδιώξεις της αυτές συγκρούστηκε με τη Γαλλία και τη Βρετανία, τους ανταγωνιστές της. Αυτή ήταν η βασική αιτία του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου (1914-1918), ο οποίος έληξε με την ήττα της Γερμανίας. Με τη Συνθήκη των Βερσαλλιών (1919), η ηττημένη Γερμανία υποχρεώθηκε να καταβάλει τεράστιες πολεμικές αποζημιώσεις στους νικητές.

Εκείνη την περίοδο, ο Κέυνς έγραψε το βιβλίο Οι οικονομικές συνέπειες της ειρήνης. Σε αυτό το βιβλίο,

ο Κέυνς προέβλεπε ότι η Γερμανία δεν μπορούσε να πληρώσει τις πολεμικές αποζημιώσεις που απαιτούσαν από αυτήν οι νικητές του πολέμου. Αυτό θα οδηγούσε μοιραία στο ξέσπασμα ενός νέου πολέμου, όπως και έγινε είκοσι χρόνια μετά με την έναρξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

Τζον Μέυναρντ Κέυνς (1883-1946)

Άγγλος μαθηματικός και οικονομολόγος

Την εποχή του ιμπεριαλισμού:

«Το βιομηχανικό δυναμικό κάθε έθνους αναγκάζεται να παράγει, να υπερπαράγει. Αυτή την υπερπαραγωγή πρέπει να τη διαθέσουμε. Κι έτσι ριχνόμαστε στις παγκόσμιες αγορές ενώ κλείνουμε τη δική μας αγορά με προστατευτικά μέτρα. [...] Έτσι, με φυσική

νομοτέλεια, η μία χώρα βαδίζει εναντίον της άλλης, συγκρούεται μαζί της. Ποια θα εξασφαλίσει την οριστική υπεροχή των εθνικών βιομηχανικών της προϊόντων και με ποιο τρόπο; [...] Μήπως με πόλεμο; Η Αγγλία και η Γερμανία αλληλοϋποβλέπονται· ο πόλεμος είναι η μόνη τους λύση».

Α. Μερχέμ, Η εργατική ζωή, 1911 (από το βιβλίο Δ. Ξιφαράς - Ε. Λουβή, Ιστορία νεότερη και σύγχρονη, Αθήνα, εκδ. ΙΤΥΕ - ΟΕΒΔ).

Η οικονομική κρίση του 1929 ήταν το δεύτερο μεγάλο γεγονός που επηρέασε τη σκέψη του Κέυνς. Τον Οκτώβριο του 1929, παρουσιάστηκε μια τεράστια πτώση των τιμών των μετοχών στο Χρηματιστήριο της Νέας Υόρκης. Η τεράστια ανεργία που έφερε η κρίση του 1929 ήταν το υπ' αριθμόν ένα πρόβλημα των αναπτυσσόμενων χωρών. Το 1936, ο Κέυνς έγραψε το βιβλίο Γενική θεωρία της απασχόλησης, του τόκου και του χρήματος. Με αυτό το έργο ο Κέυνς δημιούργησε την τρίτη μεγάλη οικονομική σχολή (Κεϋνσιανή Σχολή) μετά τον Σμιθ (Κλασική Σχολή) και τον Μαρξ (Μαρξιστική Σχολή). Στο βιβλίο αυτό ανέλυε τα αίτια της κρίσης και πρότεινε συγκεκριμένα μέτρα για το ξεπέρασμα της ανεργίας, τα οποία επρόκειτο αργότερα να υιοθετηθούν από τις αναπτυσσόμενες χώρες.

Ο Κέυνς, στο έργο του αυτό, υποστηρίζει:

- Οι καπιταλιστικές οικονομίες χρειάζεται να ξεπεράσουν την ανεργία και να προσεγγίσουν την **πλήρη απασχόληση** του εργατικού δυναμικού.
- Ο στόχος αυτός δεν μπορεί να επιτευχθεί, αν το κράτος δεν παρέμβει στην οικονομία.
- Ο μηχανισμός της ελεύθερης αγοράς φαινόταν ότι, χωρίς την κρατική παρέμβαση, δεν μπορεί να επιτύχει τον παραπάνω στόχο. Υπάρχει έτσι υψηλή ανεργία, η οποία απειλεί και την **οικονομία** και την **κοινοβουλευτική δημοκρατία**. Η ανεργία είναι απειλή για τον ίδιο τον καπιταλισμό, ο οποίος μπορεί να καταρρεύσει υπό το βάρος κοινωνικών εξεγέρσεων. Την εποχή που έγραψε ο Κέυνς το βιβλίο του, η Ρωσική Επανάσταση του 1917 και η προσπάθεια οικοδόμησης σοσιαλισμού στη Ρωσία ήταν ζωντανό πολιτικό παράδειγμα για τους λαούς των καπιταλιστικών χωρών. Η κοινοβουλευτική δημοκρατία απειλείται από τον φασισμό. Την εποχή που εκδόθηκε το βιβλίο του Κέυνς, ο Μουσολίνι είχε την εξουσία στην Ιταλία, ο Χίτλερ στη Γερμανία, ο Φράνκο στην Ισπανία.
- Το κράτος πρέπει να παρέμβει στους μισθούς, την παραγωγή και τη διανομή του πλούτου. Αν το κράτος κάνει επενδύσεις, οι άνθρωποι θα βρουν εργασία και θα αποκτήσουν εισόδημα. Με το εισόδημα αυτό θα μπορούν να καταναλώσουν εμπορεύματα (δημιουργία ενεργής ζήτησης), οπότε οι επιχειρήσεις θα αυξήσουν την παραγωγή τους. Η αύξηση της

παραγωγής των επιχειρήσεων θα δημιουργήσει νέες θέσεις εργασίας και η οικονομία θα βγει από την ύφεση και θα μπει στην ανάπτυξη. Έργα που μπορεί να αναλάβει το κράτος είναι η κατασκευή αυτοκινητοδρόμων, σχολείων, νοσοκομείων, λιμανιών κτλ.

Ι. Σόγερ, Γραφείο ευρέσεως εργασίας, 1927.

Η ανεργία ήταν το μεγαλύτερο πρόβλημα που αντιμετώπισαν οι αναπτυγμένες χώρες μετά την κρίση του 1929.

Ο Κέυνς ήταν υπέρ του καπιταλισμού και της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας. Η κρίση, όμως, του 1929 τον οδήγησε στο να συνειδητοποιήσει ότι, χωρίς τις απαραίτητες κρατικές ρυθμίσεις, ο καπιταλισμός κινδύνευε. Άσκησε έντονη κριτική στους οπαδούς της ελεύθερης αγοράς και της πλήρους απόσυρσης του κράτους από την οικονομική δραστηριότητα. Έγραψε χαρακτηριστικά: «Σκοπός της ζωής είναι να φαγωθούν τα φύλλα που βρίσκονται στα ψηλότερα κλαδιά, και ο καλύτερος τρόπος για την επιτυχία αυτού του σκοπού είναι να επιτραπεί στις καμηλοπαρδάλεις με τους ψηλότερους λαιμούς να εξολοθρεύσουν με την πείνα τις καμηλοπαρδάλεις εκείνες που έχουν πιο κοντό λαιμό».

Ο Κέυνς πρότεινε ουσιαστικά «μέτρα προστασίας» των ζώων με χαμηλό λαιμό για να μην αφανιστούν, παρασέρνοντας στον αφανισμό και αυτά με τον ψηλό λαιμό.

Οι Η.Π.Α. υιοθέτησαν τις προτάσεις του Κέυνς. Το 1933, ο πρόεδρος Ρούζβελτ εφάρμοσε το New Deal (Νέα Συμφωνία). Η Νέα Συμφωνία ήταν μια οικονομική πολιτική ανόδου των μισθών και εκτεταμένων δημοσίων επενδύσεων από το κράτος. Αυτές οι παρεμβάσεις καταπολέμησαν, σε μεγάλο βαθμό, τις επιπτώσεις που είχε η κρίση του 1929 στις Η.Π.Α. Η Αγγλία, η χώρα του

Κέυνς, δεν ακολούθησε πριν από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο τις προτάσεις του. Θα τις ακολουθήσει και αυτή, όπως και όλες σχεδόν οι χώρες της Δυτικής Ευρώπης, μετά το τέλος του, όταν το κράτος ήταν ο μοναδικός φορέας που μπορούσε να ανοικοδομήσει τα ερείπια που άφησε πίσω του ο καταστροφικός Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος.

Κωνσταντίνος Βολανάκης, Η διάνοιξη του Ισθμού της Κορίνθου, Εθνική Πινακοθήκη.

Η παρέμβαση του κράτους στην προστασία της απασχόλησης, ώστε να μην υπάρχει ανεργία ήταν ένα από τα καίρια σημεία των προτάσεων του Κέυνς. «Το κράτος φαντάζει ως ο μόνος διαθέσιμος λευκός ιππότης που μπορεί να γλιτώσει τον καπιταλισμό από την καταστροφή» (Γ. Βαρουφάκης, Πολιτική Οικονομία. Η οικονομική θεωρία στο φως της κριτικής, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2007, σ. 433).

2.10

Η ανάπτυξη του βιοτικού επιπέδου και η πρόοδος της κοινωνίας (Κόλιν Κλαρκ-Ζαν Φουρασιέ-Τζον Κένεθ Γκαλμπρέιθ-Γιόζεφ Σουμπέτερ)

Το πρόβλημα της οικονομικής ανάπτυξης και της κοινωνικής δικαιοσύνης απασχόλησε όσους ασχολήθηκαν με την οικονομική πολιτική τον 20ό αιώνα.

Ο Κόλιν Κλαρκ (Colin Clark, 1905-1989) ασχολήθηκε με το ζήτημα της οικονομικής ανάπτυξης. Ήταν επιστημονικός συνεργάτης του βαρόνου Μπέβεριτζ, ο οποίος υλοποίησε σημαντικές κοινωνικές μεταρρυθμίσεις στο Ηνωμένο Βασίλειο μετά το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Συμφωνούσε με τις απόψεις του Κέυνς. Τον απασχόλησε έντονα το πρόβλημα του πώς θα αναπτυχθούν οικονομικά οι κοινωνίες και ειδικότερα πώς θα αυξηθεί το εθνικό προϊόν, το οποίο αποτελεί κατ' αυτόν και τη βάση για τη μελέτη της οικονομίας μιας χώρας.

Εθνικό προϊόν είναι η συνολική αξία των τελικών αγαθών και υπηρεσιών κατά τη διάρκεια μιας ορισμένης χρονικής περιόδου (έτος), από συντελεστές παραγωγής που ανήκουν σε μόνιμους κατοίκους της χώρας, ανεξάρτητα από τη χώρα όπου βρίσκονται οι συντελεστές παραγωγής. Μέσα από την ανάπτυξη του εθνικού προϊόντος θα δημιουργούνταν, σύμφωνα με τον Κλαρκ, μέσω της παρέμβασης του κράτους, οι όροι για να έρθει η κοινωνική δικαιοσύνη και η ευημερία.

Κόλιν Κλαρκ (1905-1989)

Δεν ήταν μόνο ακαδημαϊκός μελετητής της οικονομικής πολιτικής. Ανέλαβε τη θέση του Διευθυντή της Στατιστικής Υπηρεσίας στην Αυστραλία προκειμένου να εφαρμόσει τις απόψεις του. Ο Κέυνς ανάφερε για τον Κλαρκ ότι πρόκειται για πρώτης τάξεως στατιστικολόγο ο οποίος ασχολείται με τα οικονομικά.

Ο Ζαν Φουρασιγιέ (Jean Fourastié, 1907-1990) ήταν Γάλλος οικονομολόγος. Υποστήριξε ότι η οικονομική δραστηριότητα δίνει βαρύτητα αρχικά στον πρωτογενή τομέα (γεωργία, κτηνοτροφία), μετά στον δευτερογενή (βιοτεχνία, βιομηχανία) και, τέλος, στον τριτογενή τομέα (υπηρεσίες, τουρισμός). Η μετατόπιση αυτή οφείλεται στην οικονομική ανάπτυξη. Όσο αναπτύσσονται οι οικονομίες τόσο διαφοροποιείται η βαρύτητα που δίνουν

στον κάθε τομέα. Ο Φουραστιέ δημιούργησε μια ταξινόμηση των κοινωνιών με κριτήριο το πώς κατανέμεται το εργατικό δυναμικό ανάλογα με την ανάπτυξη της οικονομίας. Ειδικότερα:

α) Στις παραδοσιακές κοινωνίες, το εργατικό δυναμικό κατανέμεται ως εξής:

Πρωτογενής τομέας: 70% του εργατικού δυναμικού.

Δευτερογενής τομέας: 20% του εργατικού δυναμικού.

Τριτογενής τομέας: 10% του εργατικού δυναμικού.

β) Στην περίοδο ανάπτυξης της οικονομίας:

Πρωτογενής τομέας: 50% του εργατικού δυναμικού.

Δευτερογενής τομέας: 30% του εργατικού δυναμικού.

Τριτογενής τομέας: 20% του εργατικού δυναμικού.

γ) Στην αναπτυγμένη οικονομία (σύγχρονες αναπτυγμένες κοινωνίες):

Πρωτογενής τομέας: 10% του εργατικού δυναμικού.

Δευτερογενής τομέας: 20% του εργατικού δυναμικού.

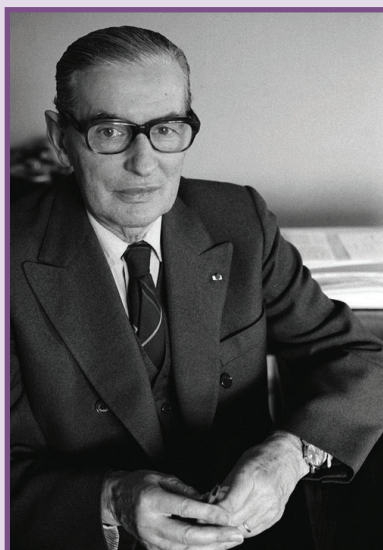
Τριτογενής τομέας: 70% του εργατικού δυναμικού.

Αναπτυγμένες κοινωνίες είναι οι σύγχρονες μεταβιομηχανικές κοινωνίες, στις οποίες καθοριστικό ρόλο παίζει η πληροφορική και οι υπολογιστές. Η οικονομική ανάπτυξη στηρίζεται στη γνώση, την καινοτομία και τη διαχείριση της πληροφορίας.

Ο Φουραστιέ θεωρεί ότι ανάπτυξη και κοινωνική δικαιοσύνη μπορούν να υπάρξουν αν η ανάπτυξη στις

αναπτυγμένες χώρες συνδυαστεί με μέτρα για επέκταση της εκπαίδευσης, της δημόσιας υγείας, της κοινωνικής πρόνοιας για τις αδύναμες κοινωνικές ομάδες.

Ζαν Φουραστιέ (1907-1990)

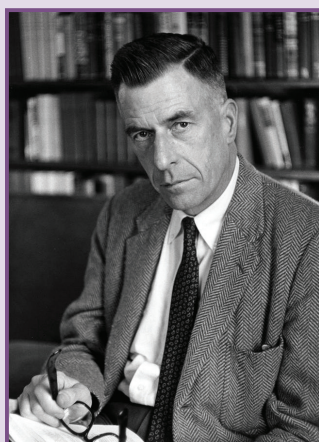
«Γιατί δουλεύουμε; Δουλεύουμε για να μεταβάλλουμε την τρελή χλόη σε στάρι και μετά σε ψωμί, τα αγριοκέρασα σε κεράσια και τα χαλίκια σε ατσάλι και μετά σε αυτοκίνητα».

(Ζαν Φουραστιέ, *Η μεγάλη ελπίδα του 20ού αιώνα*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα 1970.)

Ο Τζον Κένεθ Γκαλμπρέιθ (John Kenneth Galbraith, 1908-2006) ήταν Καναδοαμερικανός οικονομολόγος. Στις απόψεις του για την οικονομική πολιτική ακολουθούσε τον Κέυνς. Θεωρούσε ότι η κρατική παρέμβαση

είναι απαραίτητη για να μειωθεί η δύναμη των πολυεθνικών επιχειρήσεων και να αποφευχθούν φαινόμενα κοινωνικής παθογένειας που προκαλεί η ασυδοσία των επιχειρήσεων. Ο Γκαλμπρέιθ θεωρούσε ότι:

- Ο τέλειος ανταγωνισμός είναι μύθος.
- Η οικονομία κυριαρχείται και καθοδηγείται από τα μονοπώλια, τα οποία διευθύνονται από μάνατζερ.
- Ο καταναλωτής δεν επηρεάζει την αγορά. Αντίθετα, ο καταναλωτής χειραγωγείται από τη διαφήμιση.
- Η αφθονία προϊόντων είναι μια κατάσταση που επιτρέπει στα άτομα να ικανοποιούν τις ανάγκες τους με ελάχιστους περιορισμούς. Οι αναπτυγμένες κοινωνίες έχουν γίνει κοινωνίες της αφθονίας, με την έννοια ότι παράγουν τόσο πολλά προϊόντα που επαρκούν για την κάλυψη των αναγκών των μελών τους. Κατά συνέπεια, οι αναπτυγμένες χώρες πρέπει να δώσουν βαρύτητα όχι στο τι παράγουν αλλά στο πώς θα το διανείμουν ώστε να καταπολεμηθεί η φτώχεια.

Τζον Κένεθ Γκαλμπρέιθ (1908-2006)

Καναδοαμερικανός οικονομολόγος. Η θεωρητική του εργασία κινήθηκε στο πλαίσιο της σκέψης του Κέυνς. Ο Γκαλμπρέιθ επέμεινε ότι η παρέμβαση του κράτους στην οικονομία και η κοινωνική πολιτική ήταν τα βασικά μέσα για την αποφυγή των οικονομικών κρίσεων.

Ο Γιόζεφ Σουμπέτερ (Joseph Schumpeter, 1883-1950) ήταν Αυστριακός οικονομολόγος. Έδωσε μεγάλη βαρύτητα στην καινοτομία, την οποία θεώρησε βασικό παράγοντα αλλαγής και εξέλιξης της οικονομίας. Οι επιχειρήσεις που κατορθώνουν να εισαγάγουν νέες καινοτόμες ιδέες στην παραγωγή των προϊόντων τους είναι αυτές που κατορθώνουν να αναπτυχθούν έναντι των ανταγωνιστών τους, οι οποίοι απαξιώνονται και

καταστρέφονται. Η διαδικασία αυτή (εισαγωγή καινοτομιών-νέας τεχνολογίας από κάποιες επιχειρήσεις και η καταστροφή των ανταγωνιστών τους) ονομάστηκε **δημιουργική καταστροφή**.

Ο Σουμπέτερ θεωρούσε ότι η ανάπτυξη του καπιταλισμού θα κάνει τις επιχειρήσεις και τα κράτη λιγότερο επιθετικά στον μεταξύ τους ανταγωνισμό. Η πρόβλεψή του δεν επιβεβαιώθηκε. Ο σύγχρονος κόσμος διαμορφώνεται από τον ανταγωνισμό ισχυρών κρατών και μεγάλων επιχειρήσεων.

Γιόζεφ Σουμπέτερ (1883-1950)
Αυστριακός οικονομολόγος

«Μια καινοτομία απαιτεί την ύπαρξη ενός καινοτόμου – κάποιου που ευθύνεται για το συνδυασμό των συντελεστών της παραγωγής με νέους τρόπους. Προφανώς δεν πρόκειται για έναν “φυσιολογικό” επιχειρηματία που ακολουθεί τις καθιερωμένες νόρμες. Το άτομο που φέρνει αλλαγές στην οικονομική ζωή είναι αντιπρόσωπος μιας διαφορετικής

τάξης – ή, για να ακριβολογούμε, μιας διαφορετικής ομάδας, καθώς οι νεωτεριστές δεν προέρχονται κατ' ανάγκην από συγκεκριμένη κοινωνική τάξη. Ο Schumpeter [...] τους ονόμασε entrepreneurs (από τη γαλλική λέξη για «αυτόν που επιχειρεί»).

(Robert L. Heilbroner, Οι φιλόσοφοι του οικονομικού κόσμου, ό.π.)

B

ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ ΣΥΣΤΗΜΑΤΑ

2.1

Το δουλοκτητικό σύστημα

Σε κάθε κοινωνία υπάρχει ένας τρόπος οργάνωσης της οικονομίας μέσω του οποίου οι άνθρωποι παράγουν τα αγαθά που τους είναι αναγκαία. Ο τρόπος οργάνωσης της οικονομίας δεν είναι σταθερός. Αλλάζει στον χώρο και στον χρόνο. Διαφορετικά ήταν οργανωμένες οι οικονομίες στην αρχαία εποχή, διαφορετικά τον Μεσαίωνα, διαφορετικά σήμερα. Άλλη είναι η δομή και η οργάνωση της ελληνικής οικονομίας σήμερα και άλλη είναι η δομή και η οργάνωση της οικονομίας των Η.Π.Α. ή της Ιαπωνίας.

Ο τρόπος οργάνωσης της οικονομίας συνιστά το οικονομικό σύστημα. **Οικονομικό σύστημα** είναι οι τρόποι και τα μέσα με τα οποία μια κοινωνία προσπαθεί να παραγάγει και να διανείμει τα αγαθά. Το οικονομικό σύστημα είναι ταυτόχρονα και κοινωνικό σύστημα. Η παραγωγή και η διανομή των αγαθών είναι κοινωνικές δραστηριότητες και προσδιορίζουν κοινωνικές σχέσεις. **Η κοινωνία δεν είναι άθροισμα ατόμων. Είναι σύνολο κοινωνικών σχέσεων.** Οι άνθρωποι παράγουν αγαθά για την επιβίωσή τους και ο τρόπος με τον οποίο τα παράγουν καθορίζει το είδος και την ποιότητα των κοινω-

νικών τους σχέσεων. Καθορίζει, τελικά, τον τρόπο οργάνωσης της κοινωνίας στο σύνολό της.

Κάθε κοινωνία χρησιμοποιεί πόρους (φυσικούς και ανθρώπινους) για την παραγωγή προϊόντων και υπηρεσιών που της είναι απαραίτητα. Οι πόροι αυτοί ονομάζονται παραγωγικοί συντελεστές. Οι παραγωγικοί συντελεστές είναι η εργατική δύναμη, η γη, το κεφάλαιο και η επιχειρηματικότητα.

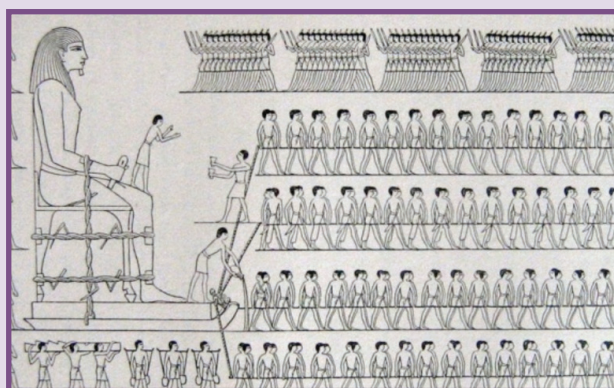
Στην αρχαιότητα, αναπτύχθηκε το δουλοκτητικό σύστημα. Στο δουλοκτητικό σύστημα, η γη και τα εργαλεία της παραγωγής ανήκουν σε ιδιώτες ή στην κοινότητα. Η εργασία γίνεται κυρίως από δούλους, οι οποίοι είναι ιδιοκτησία κάποιου ιδιώτη ή της κοινότητας. Γι' αυτό και οι δούλοι, στη ρωμαϊκή εποχή, αποκλήθηκαν «ομιλούντα εργαλεία» (*instrumenta vocalia*) και κατά το Ρωμαϊκό Δίκαιο ήταν «πράγματα» (*res*) και όχι πρόσωπα.

Δουλοκτητικές κοινωνίες ήταν οι ανατολικές αυτοκρατορίες της Μεσοποταμίας και της Αιγύπτου. Στις μεγάλες αυτές αυτοκρατορίες, η γη και τα εργαλεία παραγωγής ανήκουν κυρίως στο κράτος. Εκατοντάδες χιλιάδες δούλοι, που είναι ιδιοκτησία του κράτους, αλλά και ιδιωτών, εργάζονται για την παραγωγή προϊόντων, την κατασκευή κτιρίων, την καλλιέργεια της γης, την παροχή υπηρεσιών.

Οι Πυραμίδες της Γκίζας (Αίγυπτος).

Οι Πυραμίδες είναι αποτέλεσμα της εργασίας χιλιάδων δούλων. Χιλιάδες δούλοι μετέφεραν τις τεράστιες πέτρες που ήταν το υλικό με το οποίο κατασκευάστηκαν. Χωρίς την εργασία των δούλων, η κατασκευή των έργων αυτών εκείνη την εποχή θα ήταν σχεδόν αδύνατη.

Αποτύπωση της μεταφοράς του αγάλματος ηγεμόνα.

Το σχέδιο απεικονίζει την τεράστια ποσότητα εργασίας που προσφέρουν οι δούλοι προκειμένου να μεταφερθούν τα τεράστια αγάλματα των βασιλιάδων της εποχής. Αν δεν υπήρχαν οι χιλιάδες δούλοι, με τα περιορισμένα τεχνικά μέσα της εποχής και την κατάσταση των εργαλείων θα ήταν αδύνατο να μεταφερθούν τα βαριά υλικά με τα οποία χτίστηκαν τα μεγάλα οικοδομικά έργα.

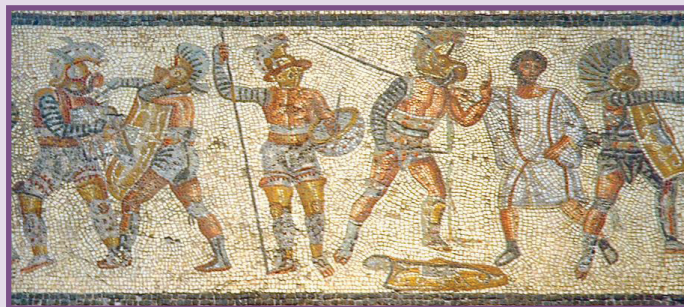
Η δουλεία είναι η πιο ακραία μορφή εκμετάλλευσης. Οι δούλοι δεν έχουν κανένα δικαίωμα. Είναι ιδιοκτησία του αφέντη τους, ο οποίος τους χρησιμοποιεί όπως επιθυμεί. Οι δούλοι δεν έχουν ωράριο. Εργάζονται όσο και όπου επιθυμεί ο ιδιοκτήτης τους. Στις ανατολικές αυτοκρατορίες κύρια πηγή δούλων ήταν οι πόλεμοι. Οι αιχμάλωτοι πολέμου χρησιμοποιούνταν ως δούλοι.

Στην Αρχαία Ελλάδα υπήρχαν δούλοι, όχι όμως στην έκταση που υπήρχαν στις ανατολικές αυτοκρατορίες. Οι δούλοι προέρχονταν είτε από αιχμαλώτους είτε από ανθρώπους που είχαν χρεοκοπήσει. Ο Θουκυδίδης αναφέρει ότι 7.000 κάτοικοι της πόλης Ίκαρα στη Σικελία αιχμαλωτίστηκαν και πουλήθηκαν δούλοι στην Κατάνη. Ο Σόλων, με τη Σεισάχθεια (από τις λέξεις σείω = κλονίζω, μετατοπίζω, αίρω και «άχθος» = βάρος, χρέος), κατάργησε τον δανεισμό με εγγύηση «το σώμα», επειδή είχε αυξηθεί δραματικά ο αριθμός αυτών που

υποδουλώνονταν λόγω χρεών που δεν μπορούσαν να αποπληρώσουν. Αυτή η κατάσταση εγκυμονούσε εξεγέρσεις και ενδεχομένως εμφύλιο πόλεμο.

Η χειρωνακτική εργασία στην Αρχαία Ελλάδα θεωρούνταν υποτιμητική. Γι' αυτό και οι περισσότερες χειρωνακτικές εργασίες γίνονταν από δούλους. Οι δούλοι δεν είχαν πολιτικά δικαιώματα. Πολιτικά δικαιώματα είχαν μόνο οι ελεύθεροι πολίτες. Οι δούλοι μπορούσαν να κάνουν όλες τις εργασίες, όμως δεν μπορούσαν να ασκήσουν πολιτικά δικαιώματα (συμμετοχή στην Εκκλησία του Δήμου, συμμετοχή σε ψηφοφορία).

Η μη ιδιοκτησία δούλου από κάποιον ελεύθερο πολίτη ήταν ένδειξη φτώχειας. Ο ανάπηρος που διεκδικεί το επίδομά του, στον λόγο του Λυσία Υπέρ Αδυνάτου, αναφέρει ότι είναι τόσο φτωχός που δεν έχει τα μέσα να αγοράσει έναν δούλο για να κάνει τις διάφορες δουλειές.

Μονομάχοι. Ψηφιδωτό του 2ου αιώνα π.Χ.

Ο Σπάρτακος, δούλος θρακικής καταγωγής, ηγήθηκε μεγάλης εξέγερσης δούλων, στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, η οποία κράτησε σχεδόν δύο χρόνια (71-73 μ.Χ.). Ο Σπάρτακος ήταν δούλος που χρησιμοποιούνταν ως μονομάχος. Τελικά, οι δούλοι ηττήθηκαν από τις ρωμαϊκές λεγεώνες ενώ ο Σπάρτακος σκοτώθηκε. Ο Σπάρτακος έγινε το έμβλημα των καταπιεσμένων, που αγωνίζονται για την ελευθερία τους και ενέπνευσε πολλές οργανώσεις και κόμματα σοσιαλιστικής ιδεολογίας του 19ου και 20ού αιώνα που πήραν το όνομα του ή τον έκαναν έμβλημά τους (π.χ. οι Σπαρτακιστές στη Γερμανία).

Στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία η δουλεία πήρε μεγάλες διαστάσεις. Εκατοντάδες χιλιάδες αιχμάλωτοι πολέμου εργάζονταν ως δούλοι. Αναπτύχθηκε, επίσης, εκτεταμένο εμπόριο δούλων. Δούλοι χρησιμοποιούνταν και ως μονομάχοι προκειμένου να διασκεδάζουν τα ρωμαϊκά πλήθη στις αρένες. Δεν είναι τυχαίο ότι οι μεγαλύτερες εξεγέρσεις δούλων ξέσπασαν στην επικράτεια της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας (εξέγερση των δούλων της Περγάμου, των ορυχείων Λαυρίου, του Σπάρτακου).

Ο χριστιανισμός ως θρησκεία αμφισβήτησε έντονα το δουλοκτητικό σύστημα. Στην εποχή του Ιουστινιανού, ο δούλος έπαψε να θεωρείται από νομική άποψη «πράγμα» και θεωρήθηκε άνθρωπος.

Το δουλοκτητικό σύστημα ξεπεράστηκε. Η δουλεία,

όμως, δεν εξαφανίστηκε. Μπορεί να περιορίστηκε, αλλά δεν εξαλείφθηκε. Στις μεγάλες φυτείες των Η.Π.Α. από τον 16ο έως τον 18ο αιώνα, η καλλιέργεια της γης γινόταν από δούλους που έφερναν οι δουλέμποροι από την Αφρική. Το 1861, οι δούλοι στις Η.Π.Α. είχαν φτάσει περίπου τα τέσσερα εκατομμύρια. Αξίζει να αναφερθεί ότι, στην Ελλάδα, 40 χρόνια πριν (1821), το Α΄ Σύνταγμα της Εθνοσυνέλευσης της Επιδαύρου απαγόρευε τη δουλεία.

Παναγής Λεκατσάς (1911-1970)

Γεννήθηκε στην Ιθάκη. Ασχολήθηκε με μεταφράσεις αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων και έγραψε σημαντικές μελέτες ερμηνείας της αρχαίας ελληνικής θρησκείας, της προϊστορίας κτλ. Σημαντικότερα έργα του Ο Διόνυσος, Η Ψυχή. Έγραψε, επίσης, μελέτες για τις επαναστάσεις των δούλων τη ρωμαϊκή εποχή (Οι πόλεμοι των δούλων, Σπάρτακος).

2.2

Το φεουδαρχικό σύστημα

Η φεουδαρχική κοινωνία γεννήθηκε μέσα στους κόλπους του δουλοκτητικού συστήματος. Τα λατιφούντια, τεράστια αγροκτήματα, σταδιακά αυτονομήθηκαν το ένα από το άλλο. Δεν ανήκαν πια σε μια μεγάλη επικράτεια, σε μια κρατική οντότητα που ήταν η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, η οποία είχε διαλυθεί. Ανήκαν στους ιδιοκτήτες τους. Τα λατιφούντια έγιναν κράτος εν κράτει στις δυτικές επαρχίες του υπό αποσύνθεση ρωμαϊκού κράτους. Η κεντρική εξουσία δεν μπορούσε να ελέγξει αυτούς τους ισχυρούς γαιοκτήμονες, οι οποίοι έφτιαξαν και δικά τους αυτόνομα στρατιωτικά σώματα για να προστατεύσουν την τεράστια ιδιοκτησία τους. Οι γαιοκτήμονες παραχώρησαν κομμάτια γης στους ακολούθους τους ενώ νοίκιασαν χωράφια σε πρώην δούλους αλλά και ελεύθερους αγρότες. Δημιουργήθηκαν, έτσι, τα μεγάλα φέουδα.

Απελευθερωμένοι δούλοι και πρώην ελεύθεροι πολίτες άρχιζαν να νοικιάζουν και να καλλιεργούν μικρά τμήματα από τα τεράστια σε έκταση κτήματα που ανήκαν σε γαιοκτήμονες. Οι ενοικιαστές της γης δεν ήταν δούλοι, αλλά δουλοπάροικοι. Ήταν δεμένοι με τη γη που καλλιεργούσαν και δεν μπορούσαν να την εγκαταλείψουν χωρίς την άδεια του φεουδάρχη, ιδιοκτήτη της γης.

«Για τον αφέντη ο δουλοπάροικος ελάχιστη διαφορά είχε από τα ζωντανά που έτρεφε στο κτήμα του. Έτσι, στη Γαλλία του 11ου αιώνα ένας αγρότης άξιζε 38 πεντάρες και ένα άλογο 100. Αν ο δουλοπάροικος προσπαθούσε να φύγει και τον έπιαναν, τιμωρούνταν αυστηρά και τον ανάγκαζαν να ξαναγυρίσει. Από τα αρχεία του Μπράντφορντ διαβάζουμε: Και μας πληροφόρησαν ότι η Αλίκη, θυγατέρα του William Childyong και δούλη του αφέντη μένει στο Γιορκ. Διατάζουμε επομένως να συλληφθεί».

(Λήο Χάμπερμαν, Τα υλικά αγαθά του ανθρώπου, μτφρ. Τζένη Μαστοράκη, εκδ. Μπουκουμάνης, Αθήνα 1978.)

Αμπράτζιο Λορεντσέτι. Μεσαιωνική πόλη. Εθνική Πινακοθήκη της Σιένα. Είναι ο παλαιότερος πίνακας του 14ου αιώνα που απεικονίζει μια μεσαιωνική πόλη.

Stadtluft macht frei (ο αέρας της πόλης σε κάνει ελεύθερο). Γερμανική παροιμία του 11ου αιώνα. Οι αγρότες δουλοπάροικοι έβλεπαν την πόλη ως χώρο ελευθερίας, στον οποίο μπορούσαν να ζήσουν μακριά από τα δεσμά της δουλοπαροικίας και την καταπίεση των φεουδαρχών.

Τα είδη της ιδιοκτησίας στο φεουδαρχικό σύστημα είναι δύο:

α) Ο οίκος. Ανήκει στον φεουδάρχη. Είναι η καλλιεργήσιμη γη που ο φεουδάρχης δεν τη νοικιάζει, αλλά την εκμεταλλεύεται για τον εαυτό του. Ο οίκος, εκτός από τη γη, περιλαμβάνει την κατοικία του φεουδάρχη, τα εργαλεία που χρησιμοποιούν ο αγρότες, τα ζώα, τις αποθήκες, τους σταύλους κτλ. Ιδιοκτησία του οίκου θεωρούνται, κατά κάποιον τρόπο, και οι αγρότες καλλιεργητές, οι οποίοι δεν μπορούν να εγκαταλείψουν το φέουδο. Σε ορισμένες μάλιστα περιοχές ο αγρότης, προκειμένου να παντρευτεί, πρέπει να ζητήσει την έγκριση του φεουδάρχη.

β) Τα μικρά κτήματα. Μικρά χωράφια που νοικιάζει ο φεουδάρχης στους δουλοπάροικους. Οι δουλοπάροικοι καλλιεργούσαν τα κτήματα και είχαν την υποχρέωση να καταβάλλουν στον φεουδάρχη κάποια αμοιβή (πρόσοδο).

Η πρόσοδος που πλήρωναν οι δουλοπάροικοι στον φεουδάρχη είχε τρεις μορφές:

α) Πρόσοδος σε εργασία (αγγαρεία). Το σύστημα αυτό εφαρμόστηκε στην αρχή του φεουδαρχικού συστήματος. Το εμπόριο και ο εκχρηματισμός της οικονομίας είχαν υποχωρήσει και οι φεουδάρχες δεν είχαν αναπτυγμένες ανταλλαγές με χρήμα. Τους ενδιέφερε, κατά συνέπεια, η εντατική καλλιέργεια της γης τους προκειμένου να αυξηθεί η ποσότητα της παραγωγής. Οι αγρότες εργάζονταν ορισμένες ημέρες στο κτήμα του γαιοκτήμονα χωρίς αμοιβή. Ο βαθμός της εκμετάλλευσης των δουλοπαροίκων φαίνεται από το γεγονός ότι το 1/3 του χρόνου τους εργάζονταν στο δικό τους κτήμα και τα 2/3 του χρόνου τους στο κτήμα του φεουδάρχη.

β) Πρόσοδος σε προϊόντα. Από τον 12ο αιώνα και μετά, το σύστημα της αγγαρείας δίνει τη θέση του, χωρίς να εξαφανιστεί εντελώς, στην καταβολή προσόδου σε είδος. Ο φεουδάρχης παίρνει ένα ποσοστό από τη σοδειά των δουλοπαροίκων. Όμως, αυτό που απομένει στους δουλοπαροίκους είναι αρκετό μόλις για να καλύψουν τις βιοτικές τους ανάγκες.

γ) Πρόσοδος σε χρήμα. Η ανάπτυξη του εμπορίου και των ανταλλαγών οδήγησαν τους φεουδάρχες στην ανάγκη κατοχής χρήματος. Έτσι, από τον 14ο αιώνα αρχίζει η πρόσοδος σε εργασία ή είδος να αντικαθίσταται από την καταβολή ενοικίου σε χρήμα. Η ανάγκη των φεουδαρχών για όλο και περισσότερο χρήμα κάνει την εκμετάλλευση των χωρικών όλο και μεγαλύτερη. Έτσι, την περίοδο αυτή (από τον 14ο μέχρι τον 16ο αιώνα) ξεσπούν αγροτικές εξεγέρσεις σε πολλές περιοχές της Ευρώπης. Τέτοιες εξεγέρσεις ήταν η επανάσταση των

Ζακερί στη Γαλλία το 1358 και η επανάσταση των χωρικών στη Γερμανία το 1525.

Η εκκλησία, στο φεουδαρχικό σύστημα, λειτουργούσε ως «συλλογικός φεουδάρχης». Είχε στην κατοχή της μεγάλες εκτάσεις γης, τις οποίες καλλιεργούσαν δούλοπάροικοι. Η εκκλησία δικαιολογούσε τη φεουδαρχία στη συνείδηση των αγροτών. Υποστήριζε ότι αυτή η άνιση διάρθρωση του κόσμου (φεουδάρχες και δούλοπάροικοι) ήταν δοσμένη από τον Θεό και κάθε εξέγερση εναντίον της ήταν αμαρτία.

Η δομή της φεουδαρχικής κοινωνίας απεικονίζεται με το σχήμα μιας πυραμίδας:

Η ανάπτυξη του εμπορίου οδηγεί στην ανάπτυξη των πόλεων. Οι πόλεις αναπτύσσονται και γίνονται, εκτός από κέντρα του εμπορίου, διοικητικά και βιοτεχνικά κέντρα. Οι αστοί (κάτοικοι των πόλεων) είναι αυτοί που πρωτοστατούν στη διαμόρφωση των εθνικών κρατών, καθώς επιδιώκουν μια ενοποιημένη εσωτερική αγορά υπό την επικράτεια ενός κράτους. Αποκορύφωμα του αιτήματος των αστών για εθνικό κράτος, χωρίς βασιλιά και με περιορισμένη τη δύναμη των φεουδαρχών, ήταν η Γαλλική Επανάσταση (1789).

Στο Βυζάντιο και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία υπήρχαν στοιχεία του φεουδαρχικού συστήματος με διαφορές από τη φεουδαρχία της Δυτικής Ευρώπης:

Στο Βυζάντιο. Ο θεσμός της δουλοπαροικίας υπήρχε και στο Βυζάντιο. Υπήρχαν ισχυροί γαιοκτήμονες με τεράστιες εκτάσεις γης και αγρότες δουλοπάροικοι που την καλλιεργούσαν. Υπήρχαν, επίσης, οι αγγαρείες των δουλοπαροίκων στα κτήματα των γαιοκτημόνων αλλά σε περιορισμένο βαθμό. Στο Βυζάντιο υπήρχε ισχυρό κράτος και κεντρική εξουσία που δεν υπάρχει στη δυτική φεουδαρχία. Οι γαιοκτήμονες δεν είχαν τη δύναμη που είχαν στη Δυτική Ευρώπη.

Στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η γη, στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, ανήκε στον Σουλτάνο. Ο Σουλτάνος παραχωρούσε μεγάλες περιοχές της γης για εκμετάλλευση σε στρατηγούς-πασάδες. Οι πασάδες λειτουργούσαν ως φοροεισπράκτορες και είχαν υποχρέωση να κρατούν τον στρατό ετοιμοπόλεμο. Οι υπόδουλοι πληθυσμοί είχαν, κυρίως, την υποχρέωση καταβολής φόρων. Οι αγγαρείες ήταν άγνωστες στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Οι πασάδες δεν ήταν αυτόνομοι, όπως οι δυτικοί φεουδάρχες. Φεουδαρχικές σχέσεις εγκαθίδρυσαν οι Φράγκοι, οι Γενουάτες και οι Ενετοί στις περιοχές που κατέκτησαν. Στα Επτάνησα, για παράδειγμα, οι Ενετοί επέβαλαν τη δουλοπαροικία και το σύστημα της μονοκαλλιέργειας (καλλιέργεια ενός είδους που ήταν αναγκαίο στη Βενετία). Έτσι, η Κέρκυρα και η Λευκάδα ανέπτυξαν συστηματικά την καλλιέργεια της ελιάς και έστειλαν τα 2/3 της παραγωγής του λαδιού τους στη Βενετία. Στη Λευκάδα, επίσης, οι Ενετοί έφτιαξαν αλυκές από τις οποίες εισήγαγαν το αλάτι. (Βλ. φωτογραφία, σελ. 144).

2.3

Το καπιταλιστικό σύστημα ή οικονομία της αγοράς

Τα βασικά χαρακτηριστικά του καπιταλιστικού συστήματος (καπιταλισμός από τη λέξη capital = κεφάλαιο) είναι:

- Η ιδιωτική επιχειρηματικότητα (επιχειρηματίες κάνουν επενδύσεις με στόχο τη μεγιστοποίηση του κέρδους).
- Οι επιχειρήσεις ανταγωνίζονται για την κατάκτηση αγορών, στις οποίες θα πουλήσουν τα προϊόντα τους.
- Οι εργαζόμενοι στις επιχειρήσεις είναι μισθωτοί εργάτες. Λαμβάνουν, δηλαδή, μισθό για τις ώρες που εργάζονται στην επιχείρηση.

Το καπιταλιστικό σύστημα δημιουργήθηκε μέσα στους κόλπους του φεουδαρχικού συστήματος. Μέχρι τον 11ο αιώνα κυριαρχούσε η αγροτική παραγωγή στο πλαίσιο της φεουδαρχικής κοινωνίας. Ο πληθυσμός ζούσε κυρίως στην ύπαιθρο, καθώς οι πόλεις είχαν παρακμάσει. Δεν είχαν μεγάλο πληθυσμό, ούτε σοβαρές εμπορικές και διοικητικές λειτουργίες.

Όμως, τον 11ο αιώνα σημειώνονται αλλαγές στην παραγωγή και την οικονομία, οι οποίες θα φέρουν αλλαγές στην κοινωνία και την πολιτική. Ειδικότερα:

α) **Αύξηση της παραγωγής.** Εισάγεται το άροτρο και η χρήση του αλόγου στην καλλιέργεια της γης. Αυτό

είχε ως αποτέλεσμα την κατακόρυφη αύξηση της παραγωγής και τη δημιουργία σημαντικού πλεονάσματος.

β) Ανάπτυξη του εμπορίου. Το πλεόνασμα της παραγωγής πωλούνταν. Αυτό οδήγησε στην ανάπτυξη του εμπορίου. Η οικονομία μετατράπηκε σταδιακά σε εμπορευματική (παραγωγή προϊόντων για πώληση στην αγορά).

γ) Εκχρηματισμός της οικονομίας. Η διεύρυνση του εμπορίου και των ανταλλαγών οδήγησε στην αύξηση της χρήσης του χρήματος. Το χρήμα γίνεται ο πλούτος. Γι' αυτό και ο κάθε φεουδάρχης ζητάει φόρους σε χρήμα και όχι αγγαρείες από τους δουλοπάροικους.

δ) Ανάπτυξη των πόλεων. Οι πόλεις γίνονται οι χώροι του εμπορίου. Η ζωή στις πόλεις αναζωπυρώνεται. Οι κάτοικοι αυξάνονται. Στις πόλεις εγκαθίστανται μόλιμα οι έμποροι και το προσωπικό των επιχειρήσεών τους. Στις πόλεις, επίσης, αναπτύσσονται πολλές βιοτεχνίες που κατασκευάζουν βιοτεχνικά προϊόντα.

ε) Μεγάλες βιοτεχνικές επιχειρήσεις. Η ανάπτυξη του εμπορίου δημιούργησε όλο και περισσότερες παραγγελίες προϊόντων στις βιοτεχνίες, οι οποίες μεγάλωσαν και εξελίχθηκαν σε μεγάλες επιχειρήσεις, τις **μανιφακτούρες** (από το manus = χέρι και από το factura = κατασκευή). Στις μανιφακτούρες εργάζονταν πλέον και πολλοί εργάτες με μισθό. Οι μανιφακτούρες ήταν ο πρόδρομος των μεγάλων εργοστασίων. Η εισαγωγή

της μηχανής στις μανιφακτούρες (Βιομηχανική Επανάσταση) τις μετέτρεψε σε εργοστάσια.

στ) Νέες κοινωνικές τάξεις. Δίπλα στους φεουδάρχες και τους δουλοπάροικους αναδύεται μια νέα κοινωνική τάξη: η αστική τάξη (έμποροι, βιοτέχνες των πόλεων και σταδιακά οι τραπεζίτες που αποκτούν δύναμη, όπως οι Μέδικοι στη Φλωρεντία). Η αστική τάξη, όταν ισχυροποιήθηκε οικονομικά, άρχισε να διεκδικεί από τους φεουδάρχες μερίδιο από την πολιτική εξουσία.

Η Βιομηχανική και η Γαλλική Επανάσταση δίνουν ώθηση στη διαμόρφωση του καπιταλιστικού συστήματος. Οι επιχειρήσεις μεγαλώνουν και εμφανίζεται ο οικονομικός φιλελευθερισμός (Σμιθ) που θεωρεί ότι ο ανταγωνισμός και η ελεύθερη αγορά θα επιφέρουν ανάπτυξη και κοινωνική δικαιοσύνη.

Γιάννης Αλταμούρας, Το λιμάνι της Κοπεγχάγης, 1874, Εθνική Πινακοθήκη.

«Με την εκμετάλλευση της παγκόσμιας αγοράς, η αστική τάξη διαμόρφωσε κοσμοπολίτικα την παραγωγή και την κατανάλωση όλων των χωρών. [...] Εκμηδενίστηκαν κι εξακολουθούν ακόμα καθημερινά να εκμηδενίζονται οι παμπάλαιες εθνικές βιομηχανίες. Εκτοπίζονται από νέες βιομηχανίες [...], από βιομηχανίες που δεν επεξεργάζονται πια ντόπιες πρώτες ύλες, αλλά πρώτες ύλες που βρίσκονται στις πιο απομακρυσμένες ζώνες και που τα προϊόντα τους δεν καταναλώνονται μονάχα στην ίδια τη χώρα, αλλά ταυτόχρονα σε όλα τα μέρη τον κόσμου. Στη θέση των παλιών αναγκών, που ικανοποιούνταν από τα εθνικά προϊόντα, μπαίνουν καινούργιες ανάγκες που για να ικανοποιηθούν απαιτούν προϊόντα των πιο απομακρυσμένων χωρών και κλιμάτων, μια ολόπλευρη αλληλεξάρτηση των εθνών».

(Μαρξ-Ένγκελς, Το μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος).

Στα μέσα του 19ου αιώνα, οι χώρες της Δυτικής Ευρώπης και οι Η.Π.Α. κυριαρχούν στην παγκόσμια οικονομία. Όλο και περισσότερες περιοχές του πλανήτη ενσωματώνονται στο καπιταλιστικό σύστημα υπό την επικυριαρχία των αναπτυγμένων χωρών (αποικιοκρατία).

Στις αρχές του 20ού αιώνα, τα ισχυρά κράτη είχαν αποκτήσει τεράστια ισχύ και συγκρούστηκαν μεταξύ

τους (Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος) για τον έλεγχο των πρώτων υλών και το μοίρασμα των αγορών.

Η εποχή του πλήρους ανταγωνισμού των επιχειρήσεων (εποχή του Άνταμ Σμιθ) έδωσε τη θέση της στην εποχή των πολυεθνικών επιχειρήσεων, οι οποίες μοιράζουν τις αγορές, καθορίζουν τις τιμές των προϊόντων και έχουν τεράστια πολιτική επιρροή.

Μετά την κρίση του 1929, η πίστη στην ελευθερία της αγοράς υποχώρησε. Η αποφυγή κρίσεων προϋποθέτει την παρέμβαση του κράτους στην οικονομία (κρατικός παρεμβατισμός, Κέυνς). Μέσω επενδύσεων σε έργα υποδομής το κράτος παρεμβαίνει στην οικονομία. Το κράτος πρόνοιας, επίσης, προσπαθεί να προστατεύσει τα άτομα από τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν (συντάξεις, ασφάλεια, δημόσια υγεία και παιδεία).

Παναγιώτης Τέτσης, Καφενείο, Εθνική Πινακοθήκη.

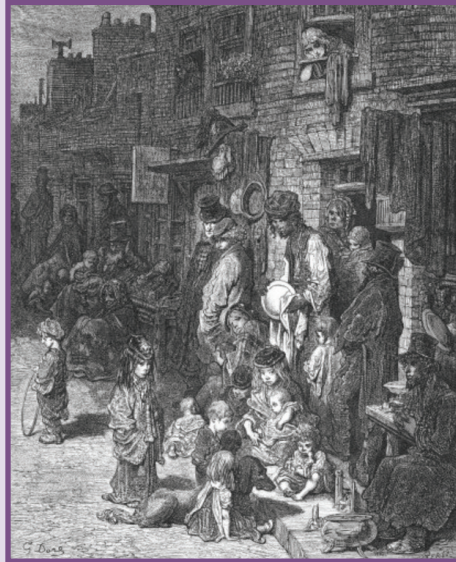

Μετά την πετρελαϊκή κρίση του 1973, αλλάζει και πάλι η οικονομική πολιτική του καπιταλισμού. Αρχίζει η κυριαρχία του νεοφιλελευθερισμού που πολιτικά εκφράστηκε με την άνοδο των Ρέιγκαν (Η.Π.Α.) και Θάτσερ (Ηνωμένο Βασίλειο) στην εξουσία. Ο νεοφιλελευθερισμός υποστηρίζει τη συρρίκνωση του ρόλου του κράτους στην οικονομία. Η επιχειρηματικότητα, η καινοτομία, η ατομική πρωτοβουλία θεωρούνται οι λέξεις-κλειδιά για την ανάπτυξη και την κοινωνική δικαιοσύνη.

Όμως, η ανάπτυξη του καπιταλισμού δεν βοήθησε να ξεπεραστούν οι τεράστιες κοινωνικές ανισότητες σε όλο τον κόσμο. Υπάρχει ακόμη πείνα και εξαθλίωση σε έναν πλανήτη που, σε συγκεκριμένες περιοχές του, σφύζει από καταναλωτικά αγαθά.

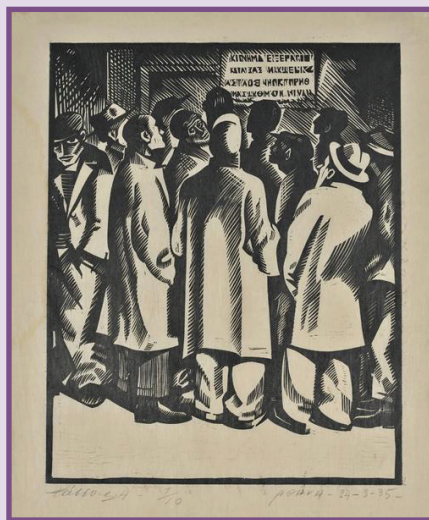
Γιατί η αστική τάξη ζητούσε ενιαίο κράτος: «Οι Γερμανοί έμποροι έπρεπε να σταματούν κάθε 10 χιλιόμετρα για να πληρώνουν διόδια, το ύψος των οποίων καθοριζόταν έπειτα από έντονες διαπραγματεύσεις...».

(Γιάννης Βαρουφάκης, Πολιτική Οικονομία, Gutenberg, Αθήνα, 2007).

Γκυστάβ Ντορέ, Φτωχογειτονιά του Λονδίνου.

Η ανάπτυξη του καπιταλισμού συνοδεύτηκε από τη φτώχεια και την εξαθλίωση των εργατικών στρωμάτων. Αυτές οι εικόνες του 19ου αιώνα δεν έχουν εξαλειφθεί ούτε και σήμερα. Η φτώχεια και οι ανισότητες συνοδεύουν το καπιταλιστικό σύστημα και στις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες είναι όλο και πιο αποκρουστικές.

Τάσσος, 1η Μαρτίου 1935, Εθνική Πινακοθήκη.

2.4

Το σοσιαλιστικό σύστημα ή σχεδιασμένη οικονομία

Τα κοινωνικά προβλήματα που δημιούργησε η ανάπτυξη του καπιταλισμού τον 19ο αιώνα είναι η βάση στην οποία συστηματοποιήθηκε ο σοσιαλιστικός στοχασμός. Πολλοί στοχαστές προσπάθησαν να σχεδιάσουν έναν κόσμο απαλλαγμένο από τη φτώχεια, τις ανισότητες και την εκμετάλλευση.

Οι Καρλ Μαρξ και Φρίντριχ Ένγκελς ανήκουν σε αυτή την κατηγορία των στοχαστών. Υποστήριξαν ότι ο καπιταλισμός δεν μπορεί να εξασφαλίσει κοινωνική δικαιοσύνη. Από τη φύση του είναι ένα σύστημα που στηρίζεται στην εκμετάλλευση και την ανισότητα. Χωρίς την απόσπαση της υπεραξίας από τους εργαζομένους, ο καπιταλισμός δεν μπορεί να αναπτυχθεί.

Οι Μαρξ και Ένγκελς, όμως, δεν έμειναν μόνο στην ανάλυση της λειτουργίας του καπιταλισμού της εποχής τους. Ανέπτυξαν έντονη πολιτική δράση. Ο Μαρξ έγραψε: «Οι φιλόσοφοι έχουν απλώς ερμηνεύσει τον κόσμο με ποικίλους τρόπους, το ζήτημα είναι να τον αλλάξουμε». Με ποιον τρόπο, όμως, κατά τους Μαρξ και Ένγκελς, μπορούσε να αλλάξει ο κόσμος;

Η εργατική τάξη, που είναι το αντικείμενο της εκμετάλλευσης από την τάξη των καπιταλιστών, χρειάζεται να επαναστατήσει και να καταλάβει την εξουσία. Έτσι,

θα υπάρξει ένα νέο οικονομικό σύστημα (σοσιαλισμός) όπου:

- Η ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής θα περάσει από τους καπιταλιστές στο κράτος, το οποίο θα ελέγχει η εργατική τάξη.
- Η παραγωγή των προϊόντων θα γίνεται με σχέδιο και με στόχο την κάλυψη των αναγκών των μελών της κοινωνίας και όχι για την αύξηση των κερδών των ιδιωτικών επιχειρήσεων.
- Ο καθένας θα αμείβεται ανάλογα με την εργασία που προσφέρει.

Απώτερος σκοπός του σοσιαλιστικού συστήματος είναι η εγκαθίδρυση μιας κομμουνιστικής κοινωνίας με τα εξής χαρακτηριστικά:

- Σταδιακή εξαφάνιση του κράτους, το οποίο πια δεν θα χρειάζεται αφού οι λειτουργίες του θα έχουν απορροφηθεί από την κοινωνία.
- Αταξική κοινωνία: μια κοινωνία ισότητας όπου δεν θα υπάρχουν κοινωνικές τάξεις και ανισότητες.
- Η παραγωγή θα γίνεται για να ικανοποιούν οι άνθρωποι τις ανάγκες τους.

Οι ιδέες των Μαρξ και Ένγκελς επηρέασαν το εργατικό κίνημα σε παγκόσμιο επίπεδο. Οι ίδιοι επέμεναν στον διεθνή χαρακτήρα του σοσιαλισμού, καθώς θεωρούσαν ότι είναι σχεδόν αδύνατο να επιτευχθεί σοσιαλισμός σε μία μόνο χώρα.

Το 1864 ιδρύθηκε στο Λονδίνο η Διεθνής Ένωση

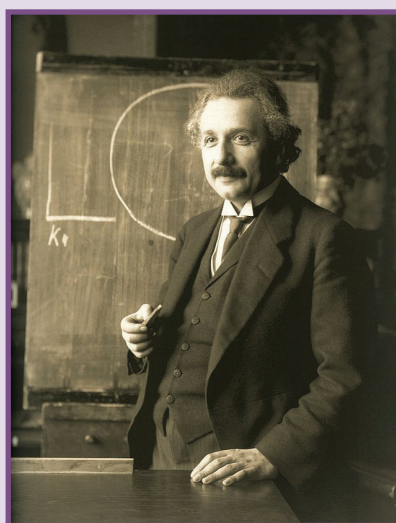
Εργατών, η οποία έμεινε γνωστή στην ιστορία ως η «Πρώτη Διεθνής». Έργο της ήταν ο συντονισμός της δράσης του εργατικού κινήματος στην Ευρώπη. Μετά την ήττα της Παρισινής Κομμούνας το 1871, η Πρώτη Διεθνής διαλύθηκε. Το 1889 ιδρύθηκε η Δεύτερη Διεθνής. Το σοσιαλιστικό κίνημα άρχισε να αποκτά μαζικά ερείσματα.

Ο Άλμπερτ Αϊνστάιν ήταν υπέρμαχος του σοσιαλισμού. Σε άρθρο του, που δημοσιεύτηκε το 1949, στο περιοδικό Monthly Review (Μηνιαία Επιθεώρηση) αναλύει τις αρνητικές όψεις του καπιταλισμού:

«Η πραγματική πηγή του κακού είναι, κατά τη γνώμη μου, η οικονομική αναρχία της καπιταλιστικής κοινωνίας, όπως τη βιώνουμε σήμερα. Έχουμε μπροστά μας ένα τεράστιο σύνολο παραγωγών που ακατάπαυστα πασχίζουν να στερήσει ο ένας από τον άλλο τους καρπούς της συλλογικής τους εργασίας - όχι με τη βία, αλλά με την πιστή συμμόρφωση σε ένα σύστημα νομικών κανόνων. Είναι σημαντικό να συνειδητοποιήσουμε ότι τα μέσα παραγωγής -δηλαδή το σύνολο των παραγωγικών δυνάμεων που είναι απαραίτητες για την παραγωγή καταναλωτικών και άλλων απαραίτητων αγαθών- μπορεί νομικώς να είναι, και το μεγαλύτερο μέρος είναι, ατομική ιδιωτική περιουσία [...] Αυτόν τον ακρωτηριασμό των ατόμων θεωρώ το μεγαλύτερο κακό του καπιταλισμού. [...] Μια

υπέρμετρα ανταγωνιστική στάση εμφυτεύεται στους μαθητές, οι οποίοι εκπαιδεύονται να λατρεύουν την άπληστη επιτυχία ως προετοιμασία για τη μελλοντική τους καριέρα».

Άλμπερτ Αϊνστάιν, «Γιατί σοσιαλισμός», μτφρ. Νίκος Παπαπολύζος, περιοδικό Monthly Review (Μηνιαία Επιθεώρηση), πρώτο τεύχος, 1949.

Ο Αϊνστάιν σε διάλεξη στη Βιέννη το 1921.

Το 1917 έγινε η **Ρωσική Επανάσταση**, η οποία ήταν εμπνευσμένη από τις απόψεις των Μαρξ και Ένγκελς. Η Ρωσική Επανάσταση σφράγισε την ιστορία του 20ού αιώνα. Ηγέτης του κόμματος των μπολσεβίκων που έκανε την επανάσταση ήταν ο **Βλαδΐμηρος Ίλιτς Λένιν**. Το 1918, το Σοσιαλδημοκρατικό Εργατικό Κόμμα, που καθοδήγησε την επανάσταση, μετονομάστηκε σε Κομμουνιστικό Κόμμα. Το 1922, μετά την οριστική επικράτηση

της επανάστασης, η χώρα ονομάστηκε Ένωση των Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών (Ε.Σ.Σ.Δ.), η οποία περιλάμβανε αρχικά τέσσερις δημοκρατίες, τη Ρωσία, την Ουκρανία, τη Λευκορωσία και την Υπερκαυκασία, δηλαδή τις περιοχές της προεπαναστατικής Ρωσικής Αυτοκρατορίας. Η Ε.Σ.Σ.Δ. προσπάθησε να οργανώσει σοσιαλιστικά την οικονομία της. Προχώρησε σε κρατικοποίηση των μέσων παραγωγής και κεντρικό σχεδιασμό της οικονομίας. Ανέπτυξε ένα εκτεταμένο δίκτυο δημόσιων σχολείων και πέτυχε να εξαλείψει, σε σύντομο χρονικό διάστημα, τον αναλφαβητισμό. Ανάλογη βαρύτητα δόθηκε στη δημόσια υγεία, τις επιστήμες, την τεχνολογία. Φάνηκε ότι ένα από τα πλεονεκτήματα της σχεδιασμένης οικονομίας είναι η γοργή ανάπτυξή της. Μειονέκτημά της, στις συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες, ήταν η αδυναμία της να εφοδιάσει την κοινωνία με καταναλωτικά αγαθά (ιδιωτικά αυτοκίνητα κτλ.) σε επαρκή ποσότητα. Άλλο ένα μειονέκτημα ήταν ότι ο κεντρικός σχεδιασμός προκαλούσε την ανάπτυξη γραφειοκρατίας. Το Κομμουνιστικό Κόμμα ήταν το μοναδικό νόμιμο κόμμα στην κορυφή αυτού του οικονομικού σχεδιασμού, πράγμα που έθετε ζητήματα δημοκρατίας.

Εκτός από την Ε.Σ.Σ.Δ., και άλλες χώρες προσπάθησαν να οικοδομήσουν τον σοσιαλισμό. Η Κίνα, οι χώρες της Ανατολικής Ευρώπης (Ανατολική Γερμανία, Πολωνία, Ρουμανία, Τσεχοσλοβακία, Ουγγαρία, Αλβανία, Γιουγκοσλαβία) προσπάθησαν, είτε υπό την επιρροή

της Ε.Σ.Σ.Δ. είτε εκτός, να δημιουργήσουν σοσιαλιστικές οικονομίες.

Υπήρχαν θεωρητικοί και πολιτικοί που θεωρούσαν ότι, στις χώρες αυτές, δεν εγκαθιδρύθηκε ο σοσιαλισμός αλλά ένα είδος κρατικού καπιταλισμού. Τα μέσα παραγωγής είχαν περάσει στο κράτος, όμως το κόμμα και όχι οι εργάτες είχε τον πραγματικό τους έλεγχο. Τα κομματικά στελέχη, σύμφωνα με τους επικριτές, είχαν αντικαταστήσει τους επιχειρηματίες.

Το 1989, η πτώση του τείχους του Βερολίνου σήμανε την αρχή της κατάρρευσης των καθεστώτων του υπαρκτού σοσιαλισμού. Το 1991 η Σοβιετική Ένωση διαλύθηκε και το οικονομικό σύστημα, που είχε οικοδομηθεί, έδωσε τη θέση του στον καπιταλισμό.

Ο Λένιν σε ομιλία.

Τα πρώτα στοιχεία του προγράμματος του Λένιν:
Θα κερδίσουμε την εμπιστοσύνη των αγροτών μ'
ένα διάταγμα, που θα καταργήσει την τσιφλικάδικη

ιδιοκτησία [...]. Θα εγκαθιδρύσουμε πραγματικό εργατικό έλεγχο στην παραγωγή [...]. Βλαδίσμηρος Ίλιτς Λένιν, Άπαντα, τομ. 26, εκδ. Σύγχρονη Εποχή.

Η Τρίτη Διεθνής, όπως έμεινε στην ιστορία, είναι η Κομμουνιστική Διεθνής. Ιδρύθηκε το 1919. Βασικός διακηρυγμένος στόχος της ήταν η προώθηση της παγκόσμιας επανάστασης των καταπιεσμένων λαϊκών στρωμάτων. Λειτουργήσε ως όργανο συντονισμού του διεθνούς κομμουνιστικού κινήματος με μεγάλη βοήθεια από την Ε.Σ.Σ.Δ.

Μια κριτική στον σοσιαλισμό από έναν ιδεολογικό και πολιτικό του αντίπαλο: «Το βασικό μειονέκτημα του καπιταλισμού: η άνιση κατανομή των αγαθών. Το βασικό πλεονέκτημα του σοσιαλισμού: η ίση κατανομή των στερήσεων».

Ουίνστον Τσώρτσιλ, Πρωθυπουργός της Αγγλίας κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

Στο μάθημα της Πολιτικής Παιδείας της Α΄ Λυκείου έγινε αναφορά στους όρους «αγροτική κοινωνία», «βιομηχανική κοινωνία», «μεταβιομηχανική κοινωνία». Τι διαφορά έχουν τα οικονομικά και κοινωνικά συστήματα που περιγράψαμε σε αυτή την ενότητα με αυτούς τους όρους;

Οι όροι αγροτική και βιομηχανική κοινωνία αναφέρονται στο ποιος τομέας κυριαρχεί στην συνολική οικονομία (πρωτογενής, δευτερογενής, τριτογενή) και στο είδος των παραγωγικών συντελεστών που χρησιμοποιούνται. Στις αγροτικές κοινωνίες, οι άνθρωποι ζουν, κυρίως, από την καλλιέργεια της γης. Στις βιομηχανικές κοινωνίες, ζουν, κυρίως από τη βιομηχανική παραγωγή αλλά και από τον πρωτογενή τομέα που και αυτός έχει «βιομηχανοποιηθεί» με τη χρήση μηχανών.

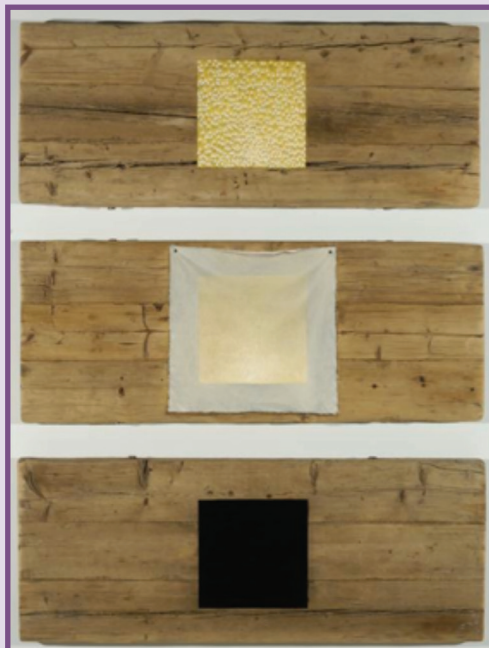
Τα οικονομικά και κοινωνικά συστήματα αναφέρονται στον τρόπο παραγωγής, στις παραγωγικές σχέσεις με τις οποίες οι άνθρωποι παράγουν τα διάφορα προϊόντα.

Σχηματικά, τα οικονομικά και κοινωνικά συστήματα σε σχέση με τους όρους «αγροτική κοινωνία», «βιομηχανική κοινωνία», «μεταβιομηχανική κοινωνία» είναι:

ΤΥΠΟΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ	ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ
Αγροτική κοινωνία	Δουλοκτητικό
	Φεουδαρχικό
Βιομηχανική	Καπιταλισμός
	Σοσιαλισμός
Μεταβιομηχανική	Καπιταλισμός με αναπτυγμένο τομέα υπηρεσιών και εκτεταμένη χρήση της πληροφορικής στην παραγωγική διαδικασία

Μια άλλη διάκριση που συναντούμε είναι η διάκριση Πρώτου, Δεύτερου, Τρίτου και «Τέταρτου» Κόσμου. Ποια σχέση μπορεί να έχει αυτή η ταξινόμηση με αυτές που περιγράψαμε;

Πρόκειται για μια άλλη ταξινόμηση που χρησιμοποιεί διαφορετικά κριτήρια. Κριτήριο ταξινόμησης, σε αυτήν την περίπτωση, δεν είναι ούτε οι σχέσεις παραγωγής (δουλοκτητικό, φεουδαρχικό, καπιταλιστικό, σοσιαλιστικό σύστημα) ούτε το ποιος τομέας της παραγωγής είναι κυρίαρχος (πρωτογενής – αγροτική κοινωνία, δευτερογενής – βιομηχανική κοινωνία κτλ.).

Χρήστος Μπόκορος, Το αίνιγμα του Παράσσιου (τρίπτυχο), 2000, Εθνική Πινακοθήκη.

Οι οικονομικές σχέσεις ανάμεσα στις χώρες δεν είναι μόνο σχέσεις αλληλεξάρτησης και αλληλεγγύης. Είναι και σχέσεις εκμετάλλευσης και κυριαρχίας. Πολλοί οικονομολόγοι έκαναν σημαντικές εργασίες πάνω σε αυτή την κατεύθυνση, προσπαθώντας να δείξουν με στοιχεία την οικονομική ανισότητα στον σύγχρονο κόσμο και πως αυτή επηρεάζει τους πολίτες.

Ο οικονομολόγος Αντρέ Γκύντερ Φρανκ (1929-2005) υπολόγισε ότι στη Χιλή – χώρα της καπιταλιστικής περιφέρειας – το 74% του μισθού μιας μέσης οικογένειας ξοδεύονταν μόνο στην αγορά ψωμιού! Αυτό είχε ως αποτέλεσμα οι οικογένειες να περικόπουν αγαθά, όπως το γάλα και τα εισιτήρια των αστικών συγκοινωνιών. Η πλειονότητα των εργαζομένων πήγαιναν στη δουλειά τους με τα πόδια.

Επιπλέον, πολλά παιδιά υποσιτίζονταν και λιποθυμούσαν στο σχολείο. Πολλά από αυτά σταμάτησαν να πηγαίνουν στο σχολείο.

(Ν. Κλάιν, Το Δόγμα του Σοκ, μτφρ. Άγγελος Φιλιππάτος, εκδ. Νέα Σύνορα, Αθήνα 2007).

Τεοντόρ Ντε Μπρυ, Ινδιάνικο Χωριό, Γκραβούρα, 1588.

Πολλοί οικονομολόγοι θεωρούν ότι οι «ανακαλύψεις» των Ευρωπαίων θαλασσοπόρων ήταν η αρχή της κυριαρχίας των ευρωπαϊκών χωρών στις χώρες της Λατινικής Αμερικής, της Ασίας και της Αφρικής.

Οι νέες περιοχές υπήχθησαν σε ένα καθεστώς ανελέητης εκμετάλλευσης, η οποία βοήθησε τις αναπτυσσόμενες αποικιοκρατικές μητροπόλεις να γίνουν ακόμη πιο πλούσιες και ισχυρές. Οι νέες, όμως, περιοχές της Ασίας, της Αφρικής της Λατινικής Αμερικής είδαν τον πολιτισμό τους να καταστρέφεται, τον πληθυσμό τους να αποδεκατίζεται και τον πλούτο τους να λεηλατείται.

Τεοντόρ ντε Μπρυ, Η κατάκτηση της Αμερικής από τους Ισπανούς.

Το κριτήριο είναι το επίπεδο ανάπτυξης της οικονομίας. Έτσι, και στον Πρώτο και στον Τρίτο Κόσμο συμπεριλαμβάνονται καπιταλιστικές οικονομίες. Διαφέρουν, όμως, ως προς το επίπεδο της ανάπτυξής τους. Οι Η.Π.Α., ο Καναδάς, η Γερμανία, η Γαλλία κτλ. είναι ανεπτυγμένες καπιταλιστικές κοινωνίες. Ανήκουν στον Πρώτο Κόσμο. Η Νιγηρία, η Κολομβία, η Βραζιλία, η Αλγερία έχουν, επίσης, καπιταλισμό. Ανήκουν, όμως, στον Τρίτο Κόσμο καθώς η ανάπτυξη τους είναι πολύ μικρότερη σε σχέση με τις χώρες του Τρίτου Κόσμου.

Οι ανεπτυγμένες χώρες του Πρώτου Κόσμου καθορίζουν, σε μεγάλο βαθμό, την πορεία της οικονομίας των χωρών του Τρίτου Κόσμου. Πολλοί οικονομολόγοι θεωρούν ότι οι αναπτυγμένες χώρες είναι καπιταλιστικές μητροπόλεις που κυριαρχούν στις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες της καπιταλιστικής περιφέρειας και

τις εκμεταλλεύονται. Η κυριαρχία και η εκμετάλλευση επεκτείνονται σε πολλά επίπεδα. Ειδικότερα:

- Οι χώρες της μητρόπολης εκμεταλλεύονται τις πλουτοπαραγωγικές πηγές της περιφέρειας (ορυκτός πλούτος, εκμετάλλευση ύδρευσης, ηλεκτροδότησης, κατασκευή βασικών έργων υποδομής όπως δρόμοι, αεροδρόμια και γέφυρες από εταιρείες των μητροπολιτικών χωρών που εισπράττουν επί πολλά χρόνια, μέσω διοδίων χρήσης, πολλαπλάσια ποσά από το κόστος κατασκευής και ταυτόχρονα ελέγχουν άμεσα την οικονομική ζωή της χώρας).
- Οι χώρες της μητρόπολης αποκτούν φθηνό εργατικό δυναμικό (μετανάστευση) από τις χώρες της περιφέρειας.

Ο επόμενος πίνακας παρουσιάζει την ταξινόμηση με κριτήριο το επίπεδο ανάπτυξης:

<p>Πρώτος Κόσμος</p>	<ul style="list-style-type: none"> ● Καπιταλιστικές κοινωνίες Δυτικής Ευρώπης, Η.Π.Α., Καναδάς, Ιαπωνία, Αυστραλία, Νέα Ζηλανδία. ● Η ιδιοκτησία στα μέσα παραγωγής είναι ατομική και κυριαρχεί η ελεύθερη αγορά. ● Η πλειονότητα του πληθυσμού ζει σε πόλεις. Ένα μικρό τμήμα του πληθυσμού ασχολείται με τη γεωργία.
<p>Δεύτερος Κόσμος</p>	<p>Είναι οι χώρες του «υπαρκτού σοσιαλισμού», που δεν υπάρχουν πια.</p>
<p>Τρίτος Κόσμος</p>	<ul style="list-style-type: none"> ● Είναι πρώην αποικιακές χώρες ή/και υπανάπτυκτες χώρες. ● Ο πληθυσμός ασχολείται κυρίως με τη γεωργία. ● Είναι χώρες φτωχές, ο πληθυσμός τους είναι εξαθλιωμένος, δεν υπάρχει καλό οδικό δίκτυο, αποχέτευση, ιατρική περίθαλψη, εκπαίδευση.

**«Τέταρτος
Κόσμος»**

Πρόκειται για τους άστεγους των μεγάλων πόλεων, οι οποίοι τοποθετούνται, από άποψη συνθηκών ζωής, δίπλα στους εξαθλιωμένους των κοινωνιών του Τρίτου Κόσμου. Έτσι, πολλοί κοινωνιολόγοι κάνουν λόγο για τον «Τέταρτο Κόσμο» που ζει στις αναπτυσσόμενες καπιταλιστικές χώρες.

Α' ΟΜΑΔΑ

1α. Βάλτε Σ (Σωστό) ή Λ (Λάθος) στην αντίστοιχη απάντηση:

- Η οικονομία στην Αρχαία Ελλάδα θεωρούνταν μέρος της συνολικής διαχείρισης των υποθέσεων της πόλης.
- Το οικονομικό πρόβλημα είναι η ικανοποίηση απεριόριστων αναγκών με περιορισμένους πόρους.
- Σύμφωνα με τον Σμιθ, η σχεδιασμένη οικονομία θα δώσει λύση στα οικονομικά προβλήματα της ανθρωπότητας.
- Οι φυσιοκράτες θεωρούσαν τη γεωργία ως τον σημαντικότερο τομέα της οικονομίας.
- Ο Μαρξ διατύπωσε τη θεωρία της υπεραξίας.

1β. Κατά τον Φουρασιέ (βάλτε σε κύκλο τη σωστή απάντηση):

- α. Στις παραδοσιακές κοινωνίες το 70% του πληθυσμού εργάζεται στον πρωτογενή τομέα της οικονομίας.

- β. Στην περίοδο της ανάπτυξης της οικονομίας η πλειοψηφία του πληθυσμού εργάζεται στον τριτογενή τομέα της οικονομίας.
- γ. Στις αναπτυγμένες οικονομίες ο μισός πληθυσμός εργάζεται στον πρωτογενή τομέα της οικονομίας.
- ε. Όλα τα παραπάνω.

1γ. Αντιστοιχείστε τις έννοιες της Α' στήλης με τις έννοιες της Β' στήλης, γράφοντας τον αντίστοιχο αριθμό της Α' στήλης στο κενό της Β' στήλης.

Α' ΣΤΗΛΗ

1. Μαρξ
2. Ρικάρντο
3. Άνταμ Σμιθ
4. Τζον Κέυνς
5. φυσιοκράτες

Β' ΣΤΗΛΗ

- ___ υπεραξία
- ___ ελεύθερη αγορά
- ___ κρατική παρέμβαση
- ___ γεωργία
- ___ μείωση του κόστους παραγωγής

Β' ΟΜΑΔΑ

- 1α. Ποιες είναι οι απόψεις του Ρικάρντο για το εισόδημα της κάθε κοινωνικής τάξης;**
- 1β. Ποιο είναι το περιεχόμενο του οικονομικού προβλήματος;**
- 2α. Ποιες ήταν οι μορφές της προσόδου στο φεουδαρχικό σύστημα;**
- 2β. Ποιες ήταν οι κύριες πηγές προέλευσης των δούλων στην αρχαιότητα;**

Επιπλέον:

- Να συζητήσετε την άποψη του Μαρξ ότι ο καπιταλισμός παράγει διαρκώς νέες ανισότητες.
- Να συζητήσετε τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματα του καπιταλιστικού συστήματος.
- Να συζητήσετε τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματα του σοσιαλιστικού συστήματος.

Α' ΟΜΑΔΑ

- 1α. Βάλτε Σ (Σωστό) ή Λ (Λάθος) στην αντίστοιχη απάντηση:**

Το βασικό οικονομικό πρόβλημα συνίσταται

στην καταγραφή των αναγκών των μελών μιας κοινωνίας.

- Ο Κέυνς εισηγήθηκε την κρατική παρέμβαση στην οικονομία.
- Ο Φουραστιέ δημιούργησε μια ταξινόμηση των κοινωνιών με κριτήριο την κατανομή του εργατικού δυναμικού στους τομείς της οικονομίας.
- Ο Κλαρκ ασχολήθηκε με το πώς θα αναπτυχθεί το εθνικό προϊόν.
- Το New Deal στηρίχτηκε στις ιδέες του Άνταμ Σμιθ.

1β. Ο Γιόζεφ Σουμπέτερ διατύπωσε (βάλτε σε κύκλο τη σωστή απάντηση):

- α. τη θεωρία της υπεραξίας
- β. τον νόμο της προσφοράς και της ζήτησης
- γ. τη δημιουργική καταστροφή
- δ. τίποτε από τα παραπάνω

1γ. Αντιστοιχείστε τις έννοιες της Α' στήλης με τις έννοιες της Β' στήλης, γράφοντας τον αντίστοιχο αριθμό της Α' στήλης στο κενό της Β' στήλης.

Α' ΣΤΗΛΗ

1. Σουμπέτερ

2. Σμιθ

3. Γκαλμπρέιθ

4. δουλοκτητικό σύστημα

5. φεουδαρχία

Β' ΣΤΗΛΗ

— Αρχαία Ρώμη

— ο καταναλωτής
χειραγωγείται

— δουλοπάροικος

— ελεύθερη αγορά

— καινοτομία

Β' ΟΜΑΔΑ

1α. Πώς κατανέμεται το εργατικό δυναμικό στις αναπτυγμένες κοινωνίες κατά τον Φουρασιέ;

1β. Ποιες είναι οι βασικές θέσεις του Γκαλμπρέιθ;

2α. Ποιες είναι οι βασικές κατευθύνσεις για την επίλυση των οικονομικών προβλημάτων;

2β. Πού οφείλεται το ότι οι πόροι είναι περιορισμένοι;

Επιπλέον:

- Να αναλύσετε με ένα παράδειγμα τη θέση του Μιλ ότι στη διανομή των προϊόντων εισάγεται το στοιχείο της πολιτικής επιλογής.
- Να συζητήσετε γιατί οι φυσιοκράτες έδωσαν ώθηση στην οικονομική ανάπτυξη.

Βασική ορολογία

Αγορά: ο χώρος και τα μέσα, μέσω των οποίων γίνονται οι αγοραπωλησίες. Ανάλογα με το είδος της ανταλλαγής γίνεται λόγος για «αγορά εργασίας», «αγορά χρήματος», «αγορά εμπορευμάτων» κτλ.

Άμεση δημοκρατία: το πολίτευμα στο οποίο όλοι οι πολίτες άρχουν και άρχονται, όλοι συμμετέχουν στην άσκηση της εξουσίας (νομοθετικής, εκτελεστικής, δικαστικής).

Αντιπραγματισμός: η ανταλλαγή πράγματος αντί πράγματος.

Αξία ανταλλακτική: η ποσοτική σχέση ενός εμπορεύματος με άλλα εμπορεύματα κατά την ανταλλαγή του.

Αξία χρήσης: η ιδιότητα ενός εμπορεύματος να ικανοποιεί σωματικές ή ψυχολογικές ανάγκες του καταναλωτή.

Αποικιοκρατία: η κτήση, η εκμετάλλευση και η εξάρτηση κάποιων χωρών από άλλες. Οι αναπτυγμένες χώρες της Ευρώπης είχαν αποικίες στην Αφρική και την Ασία, από τις οποίες έπαιρναν πρώτες ύλες και φθηνά εργατικά χέρια.

Γραφειοκρατία: σύστημα οργάνωσης με καταμερισμό εργασίας και ιεραρχική δομή. Περιλαμβάνει τη διεκπεραίωση υποθέσεων διοικητικού χαρακτήρα σε ένα ιεραρχικό σύστημα οργάνωσης και ελέγχου των διαδικασιών μέσω γραφείων.

Δευτερογενής τομέας: περιλαμβάνει τη μεταποίηση και επεξεργασία των πρώτων υλών και προϊόντων που παράγονται στον πρωτογενή τομέα (γεωργία, αλιεία, κτηνοτροφία, κυνήγι, εξόρυξη πρώτων υλών) και διακρίνεται σε χειροτεχνία, βιοτεχνία, βιομηχανία.

Δίκαιο θεϊκό: σύστημα κανόνων που εκπορεύεται από ένα ανώτερο πνευματικό ον, το οποίο ξεπερνά τη βούληση των ανθρώπων.

Δίκαιο φυσικό: σύστημα κανόνων που εδράζεται στην ουσία της ανθρώπινης φύσης και μιας αναλλοίωτης στον χρόνο λογικής, η οποία αναγνωρίζει απαραίτητα φυσικά δικαιώματα.

Δούλοι: άνθρωποι που έχουν χάσει την ελευθερία τους και εργάζονται χωρίς αμοιβή για τον ιδιοκτήτη τους.

Δουλοπάροικοι: αγρότες που ήταν εξαρτημένοι από τη γη την οποία καλλιεργούσαν για λογαριασμό του φεουδάρχη-κατόχου αυτής της γης.

Εθνικό προϊόν: είναι η αξία όλων των αγαθών και υπηρεσιών που παράγονται σε ένα έτος από συντελεστές παραγωγής που ανήκουν σε μόνιμους κάτοικους της

χώρας, ανεξάρτητα από τον τόπο παραγωγής του. Το Εθνικό Προϊόν υπολογίζεται και ως εξής: Εθνικό Προϊόν = Εγχώριο Προϊόν + Εισόδημα από Εξωτερικό - Εισόδημα προς Εξωτερικό.

Επιστήμη: προέρχεται από το ρήμα «επίσταμαι» (γνωρίζω σε βάθος, γνωρίζω καλά) και περιλαμβάνει ένα σύστημα απόκτησης γνώσης με βάση μια συστηματική μεθοδολογία η οποία βασίζεται στην έρευνα, στην παρατήρηση, στην οργάνωση και στην ταξινόμηση της παραγόμενης με αυτόν τον τρόπο γνώσης.

Εποικοδόμημα: ονομάζεται και υπερδομή και, σύμφωνα με τον μαρξισμό, αφορά την αντανάκλαση της οικονομικής βάσης περιλαμβάνοντας εξω-οικονομικά στοιχεία και θεσμούς όπως το δίκαιο, η ιδεολογία, η κουλτούρα, τα οποία αντιστοιχούν στην οικονομική βάση.

Θεμελιώδες πολιτικό πρόβλημα: το θεμελιώδες πρόβλημα της πολιτικής είναι το ερώτημα: περισσότερη ισότητα (δικαιοσύνη) ή περισσότερη αποτελεσματικότητα;

Ιμπεριαλισμός: αφορά την πολιτική του επεκτατισμού που ένα ισχυρότερο κράτος ή έθνος εφαρμόζει προκειμένου να ελέγξει ή να κυριαρχήσει έναντι άλλων εθνών ή κρατών με στόχο τη δημιουργία μιας αυτοκρατορίας ή ενός συσχετισμού οικονομικής και πολιτικής δύναμης υπέρ αυτού. Ο όρος χρησιμοποιείται για να περιγράψει τις πολιτικές και στρατηγικές ελέγχου και κυριαρχίας

των ισχυρότερων σε οικονομικό, πολιτικό, πολιτιστικό, στρατιωτικό επίπεδο.

Καινοτομία: η επινόηση και εφαρμογή νέων μορφών οργάνωσης της παραγωγής και μεθόδων επιχειρηματικότητας. Η εισαγωγή νέας τεχνολογίας στην παραγωγική διαδικασία, οι νέες μορφές εμπορίου (για παράδειγμα το ηλεκτρονικό εμπόριο) αποτελούν μορφές καινοτομίας. Οι επιχειρήσεις που καινοτομούν αποκτούν συγκριτικό πλεονέκτημα στον ανταγωνισμό τους με τις άλλες επιχειρήσεις.

Καπιταλισμός: είναι το κοινωνικό και οικονομικό σύστημα που βασίζεται στην ατομική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής, στη συσσώρευση και επένδυση του κεφαλαίου με βασικό κίνητρο τη μεγιστοποίηση του ατομικού κέρδους. Στον καπιταλισμό κυριαρχεί ο νόμος της ελεύθερης αγοράς (διακίνηση εμπορευμάτων, υπηρεσιών, κεφαλαίων, προσώπων) παρόλο που το κράτος μπορεί να παρεμβαίνει σε επιμέρους τομείς της οικονομίας ή να είναι ο συλλογικός ιδιοκτήτης παραγωγικών πηγών.

Καταμερισμός εργασίας: κατανομή εργασίας σε περισσότερα πρόσωπα. Η κατανομή αρμοδιοτήτων για επιμέρους στάδια της παραγωγής σε διαφορετικά πρόσωπα με αποτέλεσμα την περισσότερη και καλύτερη παραγωγή.

Κέρδος: υπάρχουν πολλοί ορισμοί ανάλογα με τις θεωρίες και τις οπτικές των οικονομολόγων. Σύμφωνα με τη λογιστική, το κέρδος προκύπτει από τη διαφορά ανάμεσα στα έσοδα που αποφέρει μια οικονομική δραστηριότητα και του κόστους παραγωγής της.

Κοινοκτημοσύνη: η από κοινού ιδιοκτησία και χρήση των υλικών αγαθών στο πλαίσιο μιας οικογένειας, κοινότητας ή ενός ευρύτερου κοινωνικού συνόλου

Κοινωνικό σύστημα: σύνολο από κοινωνικούς θεσμούς, δομές, κανόνες και λειτουργίες που αλληλεξαρτώνται συνδιαμορφώνοντας τους όρους και τις συνθήκες κοινωνικής συνύπαρξης των ατόμων.

Κρατικός παρεμβατισμός: η παρέμβαση του κράτους στην οικονομία. Σκοπός του κρατικού παρεμβατισμού είναι ο περιορισμός των ανεπιθύμητων καταστάσεων που προξενεί η λειτουργία του μηχανισμού της αγοράς, και κατ' επέκταση η επίλυση των βασικών οικονομικών προβλημάτων.

Κύριο οικονομικό πρόβλημα: πώς, με περιορισμένους πόρους, θα ικανοποιηθούν οι απεριόριστες ανάγκες; Από αυτό απορρέουν και τα άλλα οικονομικά προβλήματα.

Λατιφούντιο: η μεγάλη γαιοκτησία στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. Η λέξη είναι λατινική (latifundium από τα *latus* = εκτεταμένος + *fundus* = κτήμα).

Μερκαντιλισμός : οικονομική θεωρία η οποία υποστηρίζει πως η ευημερία μιας χώρας εξαρτάται από τις αρχές που διέπουν το σύστημα του εμπορίου (θετικό εμπορικό ισοζύγιο) και ότι μόνο μέσω παρεμβάσεων και ρυθμίσεων οικονομικού εθνικιστικού χαρακτήρα θα επιτευχθεί πλούτος, ο οποίος κατά κανόνα ταυτίζεται με το χρήμα.

Μέσα παραγωγής: στη μαρξιστική σκέψη τα μέσα παραγωγής αναφέρονται σε όλα τα μέσα με τα οποία μια κοινωνία παράγει τα προϊόντα της περιλαμβάνοντας τις πρώτες ύλες από τη γη, τα εργαλεία, τα μηχανήματα, τις υποδομές, τις μεθόδους παραγωγής. Ο τρόπος και οι σχέσεις ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής καθορίζουν τη φύση και τον χαρακτήρα ολόκληρης της κοινωνίας.

Μηχανική αλληλεγγύη: όρος που ανήκει στον Εμίλ Ντυρκέμ και αποδίδει το νόημα της κοινωνικής συνοχής όπως αυτό διαμορφωνόταν στις παραδοσιακές και αδιαφοροποίητες κοινωνίες οι οποίες βασίζονταν στο συλλογικό πνεύμα, στην παράδοση, στις θρησκευτικές τελετές, στην ενότητα και στους δεσμούς της κοινότητας.

Μονοπώλιο: ο όρος περιγράφει μια κατάσταση όπου μια επιχείρηση έχει την αποκλειστική δικαιοδοσία για την άσκηση όλων των δραστηριοτήτων οι οποίες σχετίζονται με συγκεκριμένα αγαθά ή υπηρεσίες.

Νόμος: θεσμοθετημένος γραπτός κανόνας δικαίου που ρυθμίζει υποχρεωτικά τις σχέσεις των πολιτών με την

πολιτική εξουσία και το κράτος, καθώς και τις σχέσεις των πολιτών μεταξύ τους για σημαντικά ζητήματα που αφορούν τη κοινή ζωή.

Συντελεστές παραγωγής: αυτοί που παράγουν πλούτο σε μια οικονομία. Αυτοί είναι το έδαφος (φυσικοί πόροι), το κεφάλαιο (μηχανήματα, κτήρια κτλ.) και η εργατική δύναμη.

Οικονομία: ο όρος αφορά το σύνολο των ενεργειών, των τεχνικών και των πρακτικών που διαπλέκονται στην παραγωγή, τη διανομή και την κατανάλωση των προϊόντων ή την παροχή υπηρεσιών σε ένα κοινωνικό σύνολο.

Οικονομικό σύστημα: το σύνολο των θεσμών και των συνειδητών ενεργειών των μελών μιας κοινωνίας προκειμένου να παράξουν, να διανείμουν, να ανταλλάξουν και να καταναλώσουν τα προϊόντα που τους είναι απαραίτητα.

Οίκος: ομάδα ανθρώπων που ζουν μαζί. Περιλαμβάνει τα πρόσωπα τα οποία συναποτελούν έναν οικογενειακό πυρήνα. Σε πολλές περιπτώσεις στον οίκο συμπεριλαμβάνουμε και την κοινή περιουσία.

Ολιγοπώλιο: μορφή αγοράς όπου λίγες επιχειρήσεις ελέγχουν την παραγωγή και προσφορά ενός προϊόντος στην αγορά, με αποτέλεσμα να μη μπορούν άλλες επιχειρήσεις να εισχωρήσουν εύκολα στη συγκεκριμένη αγορά.

Οργανική αλληλεγγύη: όρος που ανήκει στον Εμιλ Ντυρκέμ και αποδίδει το νόημα της κοινωνικής συνοχής όπως αυτό διαμορφώνεται στις πολυπρόσωπες και σύνθετες κοινωνίες με αναπτυγμένο καταμερισμό της εργασίας. Οι σχέσεις των ατόμων διακρίνονται από την ετερογένεια και την έντονη διαφοροποίηση.

Παραγωγή: η διαδικασία μέσω της οποίας οι άνθρωποι μετασχηματίζουν τους παραγωγικούς συντελεστές σε χρήσιμα αγαθά, προϊόντα και υπηρεσίες.

Παραγωγικές δυνάμεις: τα μέσα παραγωγής μιας κοινωνίας και οι δυνατότητες που τα μέσα αυτά παρέχουν στα κοινωνικά υποκείμενα.

Παρατήρηση: ερευνητική μέθοδος και τεχνική μέσω της οποίας καταγράφουμε και μελετάμε συστηματικά μια πραγματικότητα ή ένα φαινόμενο με σκοπό την εξαγωγή λογικών συμπερασμάτων τα οποία είτε να επαληθεύονται είτε να διαψεύδονται.

Πείραμα: ερευνητική μέθοδος μέσω της οποίας επιχειρούμε στην πράξη να δοκιμάσουμε την εφαρμογή μιας θεωρίας ή γενικότερα μιας υπόθεσης εργασίας την οποία έχουμε στο μυαλό μας σε θεωρητικό επίπεδο. Ο σκοπός του πειράματος είναι η επαλήθευση ή και η διάψευση μιας θεωρίας, με σκοπό την εξαγωγή λογικών συμπερασμάτων και συσχετίσεων.

Πλήρης ανταγωνισμός: όταν σε μία αγορά για κάθε

προϊόν υπάρχουν πολλοί πωλητές (προσφορά) και αγοραστές (ζήτηση) οι οποίοι λειτουργούν ανεξάρτητα ο ένας από τον άλλον, χωρίς να υπάρχουν εμπόδια και φραγμοί στην προσφορά και τη ζήτηση παρά μόνο η ελεύθερη οικονομική δραστηριότητα των συμμετεχόντων. Στον πλήρη ανταγωνισμό η τιμή του προϊόντος θεωρείται δεδομένη (αφού δεν επηρεάζεται από μία ή περιορισμένο αριθμό επιχειρήσεων) και υπάρχει απόλυτη ελευθερία εισόδου νέων επιχειρήσεων στην αγορά.

Πολιτική απάθεια: η αδιαφορία για την πολιτική. Μερικές φορές δεν είναι αδιαφορία για την πολιτική αλλά συνειδητή επιλογή μη συμμετοχής στα κοινά.

Πολιτική: έννοια η οποία είναι σύμφυτη με το φαινόμενο της εξουσίας περιλαμβάνοντας το σύνολο των πρακτικών, των μεθόδων και των διαδικασιών που ακολουθούνται προκειμένου οι κοινωνίες να οργανώσουν τον τρόπο διοίκησης και χρηστής συνύπαρξης των μελών τους. Όρος με πολλές εκδοχές και εκφάνσεις, επειδή αναφέρεται σε μια μεγάλη γκάμα δραστηριοτήτων και πεδίων κοινωνικής έκφρασης. Για τον λόγο αυτό, έχουμε τους όρους: οικονομική πολιτική, εκπαιδευτική πολιτική, εξωτερική πολιτική, πολιτιστική πολιτική κ.ό.κ.

Πολιτικό σύστημα: είναι η συστηματική οργάνωση θεσμών, πολιτικών και κοινωνικών δυνάμεων που διαμορφώνουν την πολιτική βούληση της πολιτείας.

Πολιτικοποίηση: η διαδικασία εκμάθησης, διαμόρφωσης πολιτικής συνείδησης και συμμετοχής του πολίτη στα κοινά.

Πολιτική οικονομία: κοινωνική επιστήμη που μελετά τα οικονομικά φαινόμενα και ειδικότερα το τι θα παραχθεί, με ποιο τρόπο, πώς και με ποιο τρόπο θα αναπτυχθεί η οικονομία.

Πουριτανική ηθική: όρος που συνδέθηκε με την τυφλή πίστη στο θρησκευτικό καθήκον και την εγκράτεια, με στόχο την αυτοσυγκράτηση των ατόμων από τις καθημερινές απολαύσεις, την προσήλωση στην εργασία και την εγκόσμια ασκητική.

Προλεταριάτο: όρος με κοινωνικό, ιδεολογικό και πολιτικό περιεχόμενο, που χρησιμοποιείται για να προσδιορίσει την τάξη των εργατών οι οποίοι, ως μισθωτοί και εξαρτημένοι από τους αστούς-εργοδότες, πωλούν την εργατική τους δύναμη προκειμένου να αποκομίσουν ως εισόδημα τον μισθό τους που είναι και το μόνο μέσο επιβίωσης και αναπαραγωγής της εργατικής τους δύναμης.

Πρωτογενής τομέας: ο τομέας παραγωγής που περιλαμβάνει τη γεωργία, την αλιεία, την κτηνοτροφία, το κυνήγι, καθώς και την εξόρυξη –χωρίς επεξεργασία– πρώτων υλών από το φυσικό περιβάλλον.

Σοσιαλισμός: το κοινωνικό και οικονομικό σύστημα το

οποίο αναγνωρίζει τη συλλογική ιδιοκτησία στα μέσα παραγωγής, τη δημιουργία συλλογικών διαδικασιών παραγωγής, διανομής και κατανομής του κοινωνικού προϊόντος με στόχο όχι την ικανοποίηση του ατομικού συμφέροντος και κέρδους αλλά την εξυπηρέτηση του κοινωνικού συνόλου.

Τριτογενής τομέας: ο τομέας παραγωγής που περιλαμβάνει την παροχή υπηρεσιών, το εμπόριο, τη διαμεσολάβηση και τις ειδικές υπηρεσίες στην υγεία, την παιδεία, τις ασφάλειες, τα ελεύθερα επαγγέλματα, τις τράπεζες κτλ.

Υπεραξία: σύμφωνα με τη μαρξιστική θεώρηση είναι η διαφορά ανάμεσα στην αξία που προκύπτει από την παραγωγικότητα της εργασίας και την αμοιβή της εργατικής δύναμης η οποία συντηρεί την αναπαραγωγή της. Πρόκειται για μέρος της αξίας το οποίο δεν καρπούται ο εργαζόμενος και άμεσος παραγωγός αλλά ο ιδιοκτήτης των μέσων παραγωγής (κεφαλαιοκράτης).

Φεουδαρχία: κοινωνικό, πολιτικό και οικονομικό σύστημα το οποίο ευδοκίμησε στη Δυτική Ευρώπη τον Μεσαίωνα και βασίστηκε στα φέουδα, την αγγαρεία, την εξάρτηση των δουλοπαροίκων από τη γη, το καθεστώς της μεγάλης ιδιοκτησίας στη γη, τη συντεχνιακή βιοτεχνική παραγωγή.

Φυσιοκράτες: ομάδα φιλοσόφων, στοχαστών και οικονομολόγων του 18ου αιώνα που υποστήριζε την αρχή

του φυσικού δικαίου στην οικονομία. Πίστευαν πως ο πλούτος προερχόταν κατά κανόνα από τη γεωργία και πως θα έπρεπε, σε αντίθεση με τους μερκαντιλιστές, να εφαρμοστεί ο φυσικός νόμος στην οικονομική ζωή.

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

**Αντόρνο, Τ. – Χορκχάιμερ, Μ. (1986) Η διαλεκτική του
διαφωτισμού, μτφρ. Ζήσης Ζαρίκας. Αθήνα: Ύψιλον.**

**Αριστοτέλης (χ.χ.) Πολιτικά (μτφρ. Π. Λεκατσάς). Αθήνα:
Ζαχαρόπουλος.**

**Aronowitz, S. – DiFazio, W. (1995) The Jobless Future:
Sci-Tech and the Dogma of Work. University of
Minnesota Press.**

**Berend, I.T. (2009) Οικονομική Ιστορία του Ευρωπαϊκού
20ού αιώνα. Αθήνα: Gutenberg.**

**Dahrendorf, R. (1957) Class and Class Conflict in
Industrial Society. Stanford University Press.**

**Durkheim, E. (1964) The Division of Labour in Society.
Free Press.**

**Gathorne-Hardy, J. (1977) The Public School
Phenomenon. Penguin Books.**

**Giddens, A. (2002) Κοινωνιολογία, μτφρ. Δ. Τσαούσης.
Αθήνα: Gutenberg.**

**Giddens, A. (2009) Sociology. 6th edition. Cambridge:
Polity Press.**

- Heilbroner, R. (2000) Οι φιλόσοφοι του οικονομικού κόσμου, μτφρ. Κλαίρη Παπαμιχαήλ, Νίκος Λιγγρής, Βίκυ Λιγγρή. Αθήνα: Κριτική.**
- Heywood, A. (2006) Πολιτικές Ιδεολογίες, μτφρ, Χαρίδημος Κουτρής. Θεσ/νίκη: Επίκεντρο.**
- Mills, C.R. (1985) Η κοινωνιολογική φαντασία, μτφρ. Ν. Μακρυνικόλα - Σ. Τσακνιάς. Αθήνα: Παπαζήσης.**
- Parsons, T. (1951) Toward a general theory of action. Mass.: Harvard University Press.**
- Ritzer, G. (2010) Sociological Theory. 8th edition. Mc Graw Hill.**
- Rubin, I. I. (1994) Ιστορία οικονομικών θεωριών, μτφρ. Χρήστος Βαλλιάνος. Αθήνα: Κριτική.**
- Βαν Γκογκ (1990) Γράμματα στον αδελφό του Θεόδωρο, μτφρ. Σπύρος Σκιαδαρέσης. Αθήνα: Γκοβόστης.**
- Βασιλείου, Θ. – Σταματάκης, Ν. (1992) Λεξικό Επιστημών του Ανθρώπου. Αθήνα: Gutenberg.**
- Καστοριάδης, Κ. (1986) Η αρχαία ελληνική δημοκρατία και η σημασία της για μας σήμερα. Αθήνα: Ύψιλον.**
- Καστοριάδης, Κ. (2010) Η φαντασιακή θέσμιση της κοινωνίας. Αθήνα: Κέδρος.**
- Κρεμμυδάς, Β. (2001) Νεότερη ιστορία. Ελληνική & Ευρωπαϊκή. Αθήνα: Gutenberg.**

Μακιαβέλι, Ν. (2006) Ο Ηγεμόνας, μτφρ. Νίκος Καζαντζάκης. Αθήνα: εκδόσεις Καζαντζάκη.

Μαρξ, Κ. – Ένγκελς, Φ. (2003) Η γερμανική ιδεολογία (τόμοι Α-Β), μτφρ. Γιάννης Κρητικός. Αθήνα: Gutenberg.

Μαρξ, Κ. – Ένγκελς, Φ. (χ.χ.) Διαλεκτά Έργα. Αθήνα.

Μεταξάς, Α-Ι. Δ. (1979) Πολιτική Επιστήμη. Σύγχρονοι κλάδοι και περιεχόμενο. Αθήνα: Σάκκουλας.

Μουζέλης, Ν. (1978) Νεοελληνική Κοινωνία. Όψεις υπανάπτυξης. Αθήνα: Εξάντας.

Μπαγκαβός, Χ. – Παπαδοπούλου, Δ. (επιμ.) (2006) Μετανάστευση και ένταξη των μεταναστών στην ελληνική κοινωνία. Αθήνα: Gutenberg.

Μπαμπύ, Ζ. (2010) Οι θεμελιώδεις νόμοι της καπιταλιστικής οικονομίας, μτφρ. Μ. Χρήστου - Β. Βεργωτής - Μπ. Γεωργούλας. Αθήνα: Στοχαστής.

Ντυρκέμ, Ε. (1978) Οι κανόνες της κοινωνιολογικής μεθόδου. Αθήνα: Gutenberg.

Πουλαντζάς, Ν. (2001) Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός. Αθήνα: Θεμέλιο.

Τσαούσης, Δ. (1983) Η κοινωνία του ανθρώπου. Αθήνα: Gutenberg.

Τσαούσης, Δ. (1984) Χρηστικό Λεξικό Κοινωνιολογίας. Αθήνα: Gutenberg.

Τσουκαλάς, Κ. (1992) Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα: 1830-1922. Αθήνα: Θεμέλιο.

Φίλιας, Β. (1978) Κοινωνικά Συστήματα (τόμοι Α-Β). Αθήνα: Νέα Σύνορα.

Φραγκουδάκη, Α. (1985) Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης. Αθήνα: Παπαζήσης.

Χάμπερμαν, Λ. (1978) Τα υλικά αγαθά του ανθρώπου, μτφρ. Τζένη Μαστοράκη. Αθήνα: Μπουκουμάνης.

Ηλεκτρονικές πηγές

www.wikipedia.org (εικόνες - φωτογραφικό υλικό)

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ 1ου ΤΟΜΟΥ

Προλογικό Σημείωμα 5

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΙΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ   ώρες: 4

1.1 Διάκριση των επιστημών 11

1.1.1 Φυσικές επιστήμες: αρχές,
νόμοι και τάσεις 11

1.1.2 Κοινωνικές επιστήμες: αρχές,
νόμοι και τάσεις 14

1.1.3 Διαφορές φυσικών και
κοινωνικών επιστημών 16

**1.2 Λόγοι εμφάνισης των κοινωνικών
επιστημών 18**

**1.3 Η διεπιστημονικότητα στις κοινωνικές
επιστήμες 25**

1.4 Μέθοδοι και τεχνικές έρευνας.....32

1.4.1 Συγκριτική μέθοδος 32

1.4.2 Ιστορική μέθοδος 35

1.4.3 Ποσοτική και ποιοτική έρευνα 38

1.4.3.1 Η συνέντευξη 38

1.4.3.2 Η παρατήρηση	39
Ερωτήσεις • Ασκήσεις • Δραστηριότητες.....	42

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: ΒΑΣΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

Α. ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ ΚΑΙ ΒΑΣΙΚΕΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΘΕΩΡΗΣΕΙΣ ώρες: 10

2.1 Το αντικείμενο της πολιτικής οικονομίας.....	53
2.2 Το οικονομικό πρόβλημα	60
2.2.1 Η κατανομή των πόρων.....	60
2.2.2 Η οικονομική ανάπτυξη	63
2.2.3 Η οικονομική σταθερότητα	64
2.2.4 Η διανομή του εισοδήματος.....	64
2.2.5 Η επίλυση των βασικών οικονομικών προβλημάτων	65
2.3 Η γένεση της οικονομικής σκέψης (Ξενοφών, Αριστοτέλης)	67
2.4 Οι αρχές της φυσιοκρατικής σχολής οικονομικής σκέψης.....	75
2.5 Οι νόμοι της οικονομίας της αγοράς και η διαμόρφωση της τιμής του εμπορεύματος (Άνταμ Σμιθ)	82

2.6	Η θεωρία της αξίας της εργασίας και η διαμόρφωση της τιμής ισορροπίας (Ντέιβιντ Ρικάρντο).....	88
2.7	Η ελεύθερη οικονομία και η κρατική ρύθμιση (Τζον Στιούαρτ Μιλ).....	95
2.8	Η θεωρία της αξίας της εργατικής δύναμης και του εμπορεύματος (Καρλ Μαρξ)	101
2.9	Η γενική θεωρία της απασχόλησης, του τόκου και του χρήματος (Τζον Μέυναρντ Κένυς).....	108
2.10	Η ανάπτυξη του βιοτικού επιπέδου και η πρόοδος της κοινωνίας (Κόλιν Κλαρκ-Ζαν Φουραστιέ-Τζον Κένεθ Γκάλμπρείθ-Γιόζεφ Σουμπέτερ)	116

Β. ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ ΣΥΣΤΗΜΑΤΑ   ώρες: 4

2.1	Το δουλοκτητικό σύστημα.....	124
2.2	Το φεουδαρχικό σύστημα.....	131
2.3	Το καπιταλιστικό σύστημα ή οικονομία της αγοράς.....	138
2.4	Το σοσιαλιστικό σύστημα ή σχεδιασμένη οικονομία.....	145

Ερωτήσεις • Ασκήσεις • Δραστηριότητες.....160

Βασική ορολογία 165

Βιβλιογραφία 177

Βάσει του ν. 3966/2011 τα διδακτικά βιβλία του Δημοτικού, του Γυμνασίου, του Λυκείου, των ΕΠΑ.Λ. και των ΕΠΑ.Σ. τυπώνονται από το ΙΤΥΕ - ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ και διανέμονται δωρεάν στα Δημόσια Σχολεία. Τα βιβλία μπορεί να διατίθενται προς πώληση, όταν φέρουν στη δεξιά κάτω γωνία του εμπροσθόφυλλου ένδειξη «ΔΙΑΤΙΘΕΤΑΙ ΜΕ ΤΙΜΗ ΠΩΛΗΣΗΣ». Κάθε αντίτυπο που διατίθεται προς πώληση και δεν φέρει την παραπάνω ένδειξη θεωρείται κλεψίτυπο και ο παραβάτης διώκεται σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου 7 του νόμου 1129 της 15/21 Μαρτίου 1946 (ΦΕΚ 1946,108, Α').

Απαγορεύεται η αναπαραγωγή οποιουδήποτε τμήματος αυτού του βιβλίου, που καλύπτεται από δικαιώματα (copyright), ή η χρήση του σε οποιαδήποτε μορφή, χωρίς τη γραπτή άδεια του Υπουργείου Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων / ΙΤΥΕ - ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ.